

Δημήτρης Κουρμπέτης

*Η στάση του Ραψομάτη στην Κύπρο
επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (περ. 1091-1093)*

Σε μια περίοδο, κατά την οποία ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) είχε να αντιπαλέψει με εξωτερικούς εχθρούς στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία εκδηλώθηκαν περί το 1091 περίπου δύο στασιαστικά κινήματα από βυζαντινούς αξιωματούχους, στην Κρήτη από τον Καρύκη και την Κύπρο από τον Ραψομάτη. Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε κυρίως τα αίτια και τη μορφή της στάσης του Ραψομάτη¹, η οποία, σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, εκδηλώθηκε ταυτόχρονα με εκείνη του Καρύκη στην Κρήτη.

Κυριότερη πηγή για την ανταρσία του Ραψομάτη αποτελεί η Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής, η οποία εξιστορεί τα γεγονότα με αρκετή λεπτομέρεια και ακρίβεια, παρά το ότι είχε συντάξει το έργο της περίπου μισό αιώνα αργότερα (στη δεκαετία μετά το 1136/37)².

Το ένατο βιβλίο της Αλεξιάδας είναι αφιερωμένο στα γεγονότα των ετών

1. Εκτός από την στάση του Ραψομάτη στην βυζαντινή Κύπρο του 11ου αιώνα προκλήθηκε ακόμη μία στα 1042/43, εκείνη του βυζαντινού στρατηγού της νήσου Θεόφιλου Ερωτικού – Για τη στάση του Θεόφιλου Ερωτικού βλ. ενδεικτικά Κ. Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίσωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική Δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα 1981, σ. 119-120 – J. Ferluga, «Aufstände im byzantinischen Reich zwischen den Jahren 1025 und 1081. Versuch einer Typologie», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 5 (1985) 137-167, κυρίως σ. 153 – E. Malamut, *Les Iles de l'Empire byzantin. VIIIe-XIIe siècles*, τ. II, Παρίσι 1988, σ. 506 (στο εξής: Iles) – K. Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991, σ. 41, 46, 198 (στο εξής: Saint) – Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Μεσαιωνική ιστορία της Κύπρου μέσα από τις βυζαντινές πηγές*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 65-66 (στο εξής: Ιστορία της Κύπρου) – Α. Σαββίδης, «Ο Κωνσταντίνος Χαγέ και το «έθνος των Κυπρίων» του Σκυλίτζη. Προσωπογραφικό σημείωμα», *Επετηρίδα Κέντρου Ιεράς Μονής Κύκκου* 3 (1996) 35-38 (στο εξής: Χαγέ) – J.-C. Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina – Sorbonensia 9] Παρίσι 1990, 1996, σ. 56, 73 (στο εξής: Pouvoir). Ο J.-C. Cheynet υποθέτει ότι στην Κύπρο ξέσπασε ακόμη μία στάση [βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Scripta Minora* II, σ. 110-111 εκδ. E. Kurtz – F. Drexl, *Michaelis Psellis scripta minora magnam partem ad huc inedita I-II*, Μιλάνο 1936-1941] επί βασιλείας του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (1059-1067).

2. Κατά την άποψη του P. Gautier, *Défection et soumission de la Crète sous Alexis Ier Comnène*, REB 35 (1977) 215-227 (στο εξής: Défection), η Άννα Κομνηνή στηρίζεται σε προφορικές και γραπτές μαρτυρίες που τις εμπνέουν εμπιστοσύνη και όχι στη μνήμη της. Εντούτοις ένα από τα μειονεκτήματά της είναι η έλλειψη χρονολογικής ακρίβειας – Για το έργο της Άννας Κομνηνής βλ. G. Backler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford 1929, 1968, κυρίως σ. 225-480 – H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Β΄: *Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, Μόναχο 1978 (μτφ. στα ελληνικά από τον Ι. Κόλια και Κατερίνα Συνέλλη, Αθήνα 1992) σ. 225-237 όπου και η σχετική βιβλιογραφία – J. Howard-Johnston, «Anna Komnene and the Alexiad εν *Alexios I Komnenos*», (εκδ. M. Mullet και D. Smythe) *Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σ. 260-302 (στο εξής: Alexios I Komnenos).

1092-1094. Εξιστορούνται οι αγώνες του μεγάλου δούκα Ιωάννη Δούκα και του αρχηγού του βυζαντινού στόλου που έφερε το αξίωμα του δούκα του στόλου Κωνσταντίνου Δαλασσηνού (άνοιξη-καλοκαίρι του 1092, άνοιξη 1093) κατά του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά³, η καταστολή των στάσεων των Καρύκη και Ραιψομάτη στην Κρήτη και την Κύπρο αντίστοιχα⁴ και οι εκστρατείες του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού κατά του Βολκάνου, αρχηγού των Δαλματών (άνοιξη και καλοκαίρι του 1093, Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1094)⁵. Το μεγαλύτερο μέρος του ενάτου βιβλίου είναι αφιερωμένο στη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη, γιου του Ρωμανού Δ' (1068-1071), και των επιφανών συνεργατών του κατά του Αλεξίου Κομνηνού. Η συνωμοσία αυτή υπήρξε η σοβαρότερη κατά του Αλεξίου Κομνηνού και συντάραξε το βυζαντινό στράτευμα που βρισκόταν στην περιοχή των Σερρών και υπό την ηγεσία του αυτοκράτορα βιάζε κατά των Δαλματών του Βολκάνου. Η συνωμοσία κατεστάλη τον Φεβρουάριο του 1094⁶.

Ειδικότερα για τις στάσεις του Καρύκη και Ραιψομάτη η Άννα Κομνηνή μας πληροφορεί ότι ο μέγας δουξ του στόλου Ιωάννης Δούκας, μετά την επιτυχή ναυτική εκστρατεία εναντίον του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά το καλοκαίρι του 1092 και την επανένταξη στον βυζαντινό έλεγχο των νήσων Λέσβου και Σάμου, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη⁷. Ύστερα από λίγες ημέρες έφτα-

3. Άννα Κομνηνή II, εκδ. B. Leib, Anne Comnène, Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118), τ. II, Παρίσι 1967, 155.1-162.9, II 164.23-166.20 – Για τον Τζαχά βλ. Α. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη, c. 1081-c. 1106. Α': c. 1081-1090, Β': 1090 – c. 1106», *Χιακά Χρονικά* 14 (1982) 9-24, 16 (1984) 51-66 (= Α. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά Μελετήματα*, Ανατύπωση άρθρων 1981-1990, Αθήνα 1991, IV-V).

4. Άννα Κομνηνή II 162.10-164.22.

5. Άννα Κομνηνή II 166.21-169.23, II 184.7-29.

6. Άννα Κομνηνή II 169.10-184.6, II 184.29-185.32 – Για το γενεαλογικό δέντρο των Διογενών βλ. Κ. Βαρζός, Η γενεολογία των Κομνηνών, τ. Α', Θεσσαλονίκη, σ. 62 σημ. 5, 85 σημ. 4 (στο εξής: Γενεαλογία) – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 267-286, κυρίως σ. 276. Ο αυτοκράτορας Ρωμανός Διογένης είχε τρεις γιους: (1) τον Κωνσταντίνο που τον απέκτησε από μία ανώνυμη πρώτη σύζυγο. Ο Κωνσταντίνος νυμφεύθηκε την Θεοδώρα Κομνηνή, αδελφή του Αλεξίου Κομνηνού το 1068. Σκοτώθηκε στην Αντιόχεια το 1074/1075 (Άννα Κομνηνή II 190.12). (2) Τον Λέοντα και τον Νικηφόρο που απέκτησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του από την δεύτερη σύζυγό του αυτοκράτειρα Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα. Ο Λέων σκοτώθηκε το 1087 (Άννα Κομνηνή II 98.9) – Για το θάνατο του Λέοντα Διογένη βλ. B. Leib, «Complots à Byzance contre Alexis I Comnène (1081-1118)», *BSI* 23 (1962) 250-275, κυρίως σ. 256-267 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 100 – Η άποψη του Κ. Βαρζού (Γενεαλογία, σ. 85 σημ. 4) ότι ο Λέων Διογένης βρισκόταν στην ζωή το 1094 δεν ευσταθεί.

7. Ο Ιωάννης Δούκας, γυναικάδελφος του αυτοκράτορα, διατέλεσε δούκας του Δυρραχίου και από την άνοιξη του 1092 μέγας δούκας του στόλου – Για τον Ιωάννη Δούκα βλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, σ. 66-70 (στο εξής:

σε η είδηση ότι είχαν αποστατήσει ο Καρύκης στην Κρήτη και ο Ραψομάτης στην Κύπρο. Ο αυτοκράτορας έδωσε αμέσως εντολή στον Ιωάννη Δούκα να πλεύσει εναντίον τους. Η Άννα Κομνηνή δεν περιγράφει την πορεία που ακολούθησε ο Ιωάννης Δούκας, μας πληροφορεί μόνο ότι, όταν οι Κρητικοί πληροφορήθηκαν ότι ο Ιωάννης Δούκας βρισκόταν στην Κάρπαθο, επιτέθηκαν στον Καρύκη, τον δολοφόνησαν και παρέδωσαν το νησί στον μεγάλο δούκα. Ο Ιωάννης, αφού εξασφάλισε την άμυνα της νήσου εγκαθιστώντας φρουρά, έπλευσε στην Κύπρο και, όταν έφθασε, κατέλαβε εξ εφόδου την Κυρήνη (σημερινή Κερύνεια)⁸. Από την άλλη πλευρά ο Ραψομάτης μόλις πληροφορήθηκε το γεγονός έφυγε με τον στρατό του από την Λευκουσία (σημερινή Λευκωσία) και έστησε το στρατόπεδό του στις παρυφές της Κερύνειας. Εντούτοις ο στασιαστής, που ήταν *ἀπειροπόλεμος καὶ στρατηγικῶν τεχνασμάτων ἀδαής*, ανέβαλλε συνεχώς τη μάχη με το βυζαντινό στράτευμα χάνοντας έτσι το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού⁹.

Ο Μανουήλ Βουτουμίτης, εμπειροπόλεμος αξιωματούχος, πιθανόν δούξ του στόλου, που συνόδευε τον Ιωάννη Δούκα, κατάφερε να προσεταιρισθεί κάποιους από το στράτευμα του Ραψομάτη και να τους εντάξει ως αυτόμολους στο βυζαντινό στράτευμα¹⁰. Την επομένη ο Ραψομάτης παρέταξε το

Doukai) – B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l’Alexiade. Analyse prosopographique et syntéte*, Louvain 1980, σ. 145-150 (στο εξής: Personnages) – P. Gautier, *Theophylacte d’Achrida, Lettres* (C.F.H.B. Series Thessalonicensis XVI/2) Θεσσαλονίκη 1986, σ. 255-257 (στο εξής: Lettres) – J. Herrin, «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos 1180-1205», *D.O.P.* 29 (1975) 253-289, κυρίως σ. 286 σημ. 1-2 (στο εξής: Realities) – M. Mullet, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2], Variorum 1997, σ. 53, σ. 360 (No 38) (στο εξής: Theophylact).

8. Άννα Κομνηνή II 162.3-21.

9. Άννα Κομνηνή II 162.21-30, 163.1-13.

10. Ο Μανουήλ Βουτουμίτης διατέλεσε δούξ του στόλου στα 1086 (ή 1090), το 1092 υπό τις διαταγές του Ιωάννη Δούκα στην εκστρατεία κατά του Τζαχά και του Ραψομάτη, χωρίς να γνωρίζουμε το αξίωμα που κατείχε, ενώ το 1097 διορίστηκε δούκας της Νίκαιας. Ο Κ. Σάθας (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, II, Βενετία 1873, Αθήνα 1972 7δ’-7ζ’) είχε υποθέσει ότι ο Βουτουμίτης διατέλεσε δούκας της Κύπρου. Εντούτοις η Άννα Κομνηνή δεν αναφέρει ότι ο Βουτουμίτης υπήρξε δούκας της Κύπρου μεταξύ του 1092 και του 1111-1112. Με το όνομά του συνδέεται η ίδρυση του μοναστηριού της Παναγίας Κύκκου (Λέων Μαχαιράς, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, II, σ. 72.7-10) – G. Hill, *A History of Cyprus*, σ. 299, 302-303 (στο εξής: Cyprus): ο Βουτουμίτης μόνο περιστασιακά παρέμενε στην Κύπρο μετά το 1092 – P. Gautier, *Nicéphore Bryenios Histoire* (C.F.H.B. IX. Series Bruxellensis) Βρυξέλλες 1975, σ. 198 σημ. 3: «A-t-il été un temps duc de Chypre? ... il est question assez longuement d’un Emmanuel Boutoumites qui aurait été nommé duc de Chypre durant la première année du règne d’Isaac Comnène (1057)» – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 181 και σημ. 4, σ. 182 – Α. Παπαγεωργίου, *Η Κύπρος κατά τους βυζαντινούς χρόνους στο Κύπρος. Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της*, Αθήνα 1981, σ. 54 (στο εξής: Κύπρος) και σημ. 108, ο οποίος πιστεύει ότι στο σύντομο χρονικό διάστημα που έμεινε στην Κύπρο ο Βουτουμίτης (1093), έως την άφιξη του Ευμάθιου Φιλοκάλη, βοήθησε στην ίδρυση της μονής Κύκκου – E. Malamut, *Iles*, σ. 253, 255, 259, 507: «Fut-il à un moment donné de sa carrière duc de Chypre ...

στρατό του και κατηφόριζε με αργό βηματισμό από τον λόφο με την πρόθεση να δώσει μάχη με τον Ιωάννη Δούκα. Καθώς όμως το στράτευμά του πλησίαζε εκείνο του Δούκα, γύρω στους εκατό στρατιώτες του Ραψομάτη αποσπάστηκαν από την υπόλοιπη παράταξη και προσχώρησαν στην αντίπαλη. Η ενέργεια αυτή οδήγησε τον Ραψομάτη σε άτακτη υποχώρηση προς τη Νεμεσόν (σημερινή Λεμεσό) με την ελπίδα ότι από εκεί θα περνούσε στην Συρία. Τον καταδίωξε όμως ο Μανουήλ Βουτουμίτης με εντολή του Ιωάννη Δούκα και ο Ραψομάτης αναγκάστηκε να καταφύγει στο ναό του Τιμίου Σταυρού (σημερινό μοναστήρι του Σταυροβουνιού). Εκεί ο Μανουήλ Βουτουμίτης, αφού του έδωσε εγγυήσεις για τη ζωή του (*λόγον ἀπαθείας*) τον συνέλαβε και τον οδήγησε στον Ιωάννη Δούκα. Στη συνέχεια τα βυζαντινά στρατεύματα έφθασαν στη Λευκωσία και αφού έθεσαν υπό τον έλεγχό τους όλο το νησί, το οχύρωσαν και με «γράμματα» ενημέρωσαν τον αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός με τη σειρά του προχώρησε στη λήψη μέτρων για την ασφάλεια της Κύπρου: κριτή και εξισωτή της νήσου (πολιτικό διοικητή) διόρισε τον Καλλιπάριο που θεωρούνταν έντιμος άνθρωπος¹¹. Η στρατιωτική ασφάλεια της νήσου ανατέθηκε στον Ευμάθιο Φιλοκάλη τον οποίο ο αυτοκράτορας διόρισε στρατοπεδάρχη της Κύπρου, δίδοντάς του πολεμικά πλοία και ιππείς¹². Σύμφωνα με

et aurait-il fondé alors la monastère de Kykkos? D'après l'Alexiade il n'exerce à cette occasion (1092-1093) aucune fonction civile ou militaire dans l'île» – A. Kazhdan, Boutoumites en *O.D.B.*, τ. I, σ. 318-319: αναφέρει ότι σύμφωνα με τον V. Laurent (*La collection C. Orghidan. Documents de sigillographie byzantine*, Παρίσι 1952, σ. 215) ίσως υπήρξε κυβερνήτης (governor) της Κύπρου – K. Galatariotou, Saint, σ. 173 – A. Savvides, *The Consolidation of Byzantine Power in Cyprus on the eve of the First Crusade and the First Decades of the Empire's Relations with the Crusaders*, στο *H Κύπρος και οι Σταυροφορίες*, Λευκωσία 1995, σ. 3-4 και σημ. 9, 25, 78, 86 (στο εξής: *Consolidation*), όπου και αναλυτικότερη βιβλιογραφία: «the possibility that the (Βουτουμίτης) may have served in this capacity there at some time between c. 1092 and 1111-1112 cannot, I believe, be ruled out. If he did serve as duke however, this must have been for a very short time, for his eventful career elsewhere on the Empire's eastern and western frontiers is abundantly documented» – P. Armstrong, *Alexios I Komnenos, holy men and monasteries* εν *Alexios I Komnenos*, σ. 222, 226-227 (στο εξής: *Holy Men*) – T. Papacostas, «Secular Landholdings and Venetians in 12th – Century Cyprus», *B.Z.* 92.2 (1999) 479-501, σ. 482-483 (στο εξής: *Landholdings*).

11. Άννα Κομνηνή II 164.11-15: *Κριτήν μὲν οὖν τηλικαῦτα καὶ ἐξισωτὴν τὸν Καλλιπάριον προὔβαλλετο· ἀνὴρ δὲ οὗτος οὐ τῶν ἐπισήμων, μαρτυρίαν δὲ πολλὴν δικαιοπραγίας τε καὶ ἀφιλοχρηματίας καὶ ταπεινοφροσύνης συνεπαγόμενος*. Ο Καλλιπάριος δε μας είναι γνωστός από άλλη πηγή και αναφέρεται μόνο στο σημείο αυτό της Αλεξιάδας – Βλ. B. Skoulatos, *Personnages* 158 – Για το αξίωμα του εξισωτή βλ. H. Ahrweiler, *Recherches, sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, *BCH* 84 (1960) 1-109, κυρίως σ. 44 – M. F. Hendy, *Studies in Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, σ. 414, (στο εξής: *Studies*).

12. Άννα Κομνηνή II 164.15-19: *Ἐπεὶ δὲ καὶ τινος ἡ νῆσος ἐδέετο τοῦ ταύτην φρουρήσαντος, τὸν Φιλοκάλην Εὐμάθιον τὴν ταύτην ἀναθέμενος φρουρὰν στρατοπεδάρχην προεχειρίσατο ναῦς πολεμικὰς δεδωκὼς αὐτῷ καὶ ἱππότητας ἐφ' ἧ τὰ κατὰ τὴν Κύπρον διὰ τε θαλάττης καὶ ἡπείρου ἀσφαλίζεσθαι*. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης είναι μία από τις πιο γνωστές και πολυσυζητημένες φυσιογνωμίες της Αλεξιάδας. Φαίνεται ότι πριν ορισθεί στρατοπεδάρχης Κύπρου το 1093 είχε

την Άννα Κομνηνή ο Ιωάννης Δούκας και ο Μανουήλ Βουτουμίτης επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη φέροντας μαζί τους τον Ραψομάτη καθώς και τους «άθανάτους» που αποτελούσαν τη φρουρά της νήσου και είχαν επανα-

διατελέσει πραιτώρ Ελλάδος και Πελοποννήσου ήδη πριν από το 1092. Η Άννα Κομνηνή μας πληροφορεί ότι το 1099 (III 34.3-5) και το 1111 (III 148.22-23) ήταν δούκας Κύπρου, ενώ πριν το 1118 σε πατριακό έγγραφο (MM VI 95-99: Έγγραφο συμβιβασμού του Αχιλλίου Λιμενίτη) αναφέρεται ως πανσέβαστος μέγας δούξ και πραιτώρ (MM VI 96) – βλ. Σ. Μαρινάτος, «Ευμάθιος ο Φιλοκάλης τελευταίος στρατηγός του βυζαντινού θέματος Ελλάδος», *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 388-393 – Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τῷ Βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 208-274, σ. 265-267 (στο εξής: Μελέται) – Α. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1952, σ. 197-198 (No 48) – Ν. Κονομή, «Ευμάθιος Φιλοκάλης και Αλέξιος Κομνηνός», *Κ.Γ.* 19 (1954) 287-288 – V. Laurent, *Les sceaux Byzantins du Méditerranéen Vatican*, Βατικανό 1962 σ. 55-59 (στο εξής: Vatican) – C. Mango – E. J. W. Hawkins, «Report on Field Work in Istanbul and Cyprus 1962-1963», *D.O.P.* 18 (1964) 335-339 – H. Arhweiler, *Byzance et la Mer*, Παρίσι 1966, σ. 186 (στο εξής: Mer): θεωρεί τον Ευμάθιο Φιλοκάλη δούκα Κύπρου από το 1094 – P. Gautier, *La date de la mort de Christodule de Patmos*, *REB* 25 (1967) 235-238, (στο εξής: Christodule) – του ίδιου, *Le synode des Blachernes (Fin 1094). Études Prosopographique*, *REB* 29 (1971) 213-284 (στο εξής: Synode) – J. Herrin, *Realities*, σ. 286 (No 6) – W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. Teil I: Kaiserhof*, Βιέννη 1978 No 149, No 173 (στο εξής: Bleisiegel) (υπάρχει και άλλος Ευμάθιος Φιλοκάλης που έδρασε περί τα τέλη του 12ου – αρχές 13ου αιώνα) – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 79-82 – E. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου Α΄ - Αυτοκρατορικά*, Αθήναι 1980, σ. 52-54 (στο εξής: Αυτοκρατορικά) – Ν. Οικονομίδης, *Οι αυθένται των Κρητικών το 1118*, στο *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1981, σ. 308-317, [= Ν. Οικονομίδης, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, *Variorum* 1992, XVIII], σ. 311-314 (στο εξής: Αυθένται) – E. Malamut, *Iles*, σ. 507-509: θεωρεί ότι ο Ευμάθιος Φιλοκάλης διατέλεσε δύο φορές δούκας Κύπρου, την πρώτη μεταξύ 1092/1093-1102 και τη δεύτερη στα 1112, όπως και ο Κωνσταντίνος Ευφορβηνός Κατακαλών. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης στρατοπεδάρχης στα 1092-1093 αποχωρεί και έρχεται ως δούκας του νησιού γύρω στα 1094 ο Κωνσταντίνος Ευφορβηνός. Ο Ευφορβηνός παραβρίσκαται στη σύνοδο των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 1095 ή τα τέλη του 1094 και φέρει τον τίτλο του πρωτοκουροπαλάτη (βλ. P. Gautier, *Synode*, σ. 247-248, 282-284). Στα 1095 ο Ευμάθιος επανέρχεται ως «δούκας» Κύπρου, ενώ παραχωρεί πάλι τη θέση του στον Ευφορβηνό στα τέλη του 1102. Υπάρχει μία σφραγίδα του Ευφορβηνού που τον αναφέρει ως κουροπαλάτη και δούκα Κύπρου (V. Laurent, *Orghidan* No 205). Ο P. Gautier, E. Malamut και οι J. Nesbitt – Ν. Οικονομίδης θεωρούν ότι το αξίωμα αυτό κατείχε ο Ευφορβηνός πριν από το 1094/1095. [Πρβ. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 62-65, ο οποίος δε λαμβάνει υπόψιν τη διαφορά στους τίτλους κουροπαλάτη και πρωτοκουροπαλάτη του Κωνσταντίνου Ευφορβηνού Κατακαλών με αποτέλεσμα να θεωρεί ότι η αναφερθείσα σφραγίδα είναι των ετών 1102-1104 – βλ. επίσης J. Nesbitt – Ν. Οικονομίδης (εκδ.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. II: *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington 1994, σ. 103 (No 38.6) (στο εξής: Catalogue): δημοσιεύεται μία σφραγίδα του Κωνσταντίνου Ευφορβηνού στην οποία φέρει τα αξιώματα του πρωτονωβελίσσιμου και δούκα της Κύπρου (*Γραφών σφραγίδς Κατακαλών Κωνσταντίνου δουκός Κυπρίων, πρωτονωβελίσσιμου*) και χρονολογείται περί το 1102-1104] – Για τον Ευμάθιο Φιλοκάλη βλ. ακόμη J.-C. Cheynet, «Les sceaux du musée d'Iznik», *R.E.B.* 49 (1991) 219-235, No 18 (σ. 234-235 του 12ου αιώνα) – M. Mullet, *Theophylact*, No 94 (σ. 372) – J. Nesbitt – Ν. Οικονομίδης, *Catalogue* II, σ. 68 (No 22. 15): *Θεοτόκε βοήθει Εὐμεθίῳ μεγάλῳ δουκί καὶ πραιτῶρ Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου τῷ Φιλοκάλῃ* (περίπου το 1118).

στατήσει μαζί του¹³. Η πληροφορία αυτή μας κάνει γνωστή για πρώτη φορά την παρουσία του τάγματος των Αθανάτων στη νήσο.

Εκτός από την Αλεξιάδα στη στάση του Ραψομάτη αναφέρονται ακόμη τέσσερις βυζαντινές πηγές, όμως με εξαιρετικά συνοπτικό τρόπο: Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός σε ένα ποίημά του προς τον γιο του Ιωάννη¹⁴, ο Ιωάννης Ζωναράς στην «Επιτομή Ιστοριών» (μέσα 12ου αι.)¹⁵, ο Μιχαήλ Γλυκάς (1143-1180) στη «Βίβλο Χρονική»¹⁶ και η «Χρονογραφία» του Εφραίμ Αινίου (αρχές του 14ου αι.)¹⁷.

Μία άλλη εκδοχή που δίνει μια λεπτομερέστερη εικόνα για την πορεία που ακολούθησε ο Ιωάννης Δούκας παρέχει ο Βίος του Οσίου Μελετίου του νέου (†1105) που γράφηκε από τον Νικόλαο Μεθώνης (†1160) μεταξύ των ετών 1135-1141. Πιο συγκεκριμένα η πηγή αναφέρει: *Ἐτυράννει δὲ τῆς νήσου Κρη-*

13. Άννα Κομνηνή II 163.14-30, 164.1-22 – βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Σύνταγμα βυζαντινών πηγών κυπριακής Ιστορίας, 4ος-15ος αιώνας, Λευκωσία 1996, σ. 70-71 (No 60.1) (στο εξής: Σύνταγμα) – Για την περιγραφή της στάσης συμβουλευθήκαμε επίσης τη γαλλική μετάφραση του Β. Leib, τη νεοελληνική μετάφραση της Αλόης Σιδέρη (Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, Βιβλία Α΄-Θ΄, τ. Α΄, Αθήνα 1992, 315-317) καθώς και τη γερμανική μετάφραση του D-R. Reinsch (*Alexias. Anna Komnene*, Köln 1996, σ. 296-298) – Για το τάγμα των Αθανάτων βλ. παρακάτω σημ. 61.

14. P. Maas (εκδ.), «Die Musen des Kaisers Alexios», *B.Z.* 22 (1913) 348-369, σ. 357 στ. 290-301 (στο εξής: Musen): *Μούσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνιάδες, Ἀλεξίου Κομνηνοῦ φιλομήτορος αὐτοκράτορος Ἰωάννη πορφυρογεννήτου νικητῆ αὐτοκράτορι φιλοπάτορι τῷ εὐπάτορι τῷ τούτου νίῳ τελευταῖα νουθητήματα καὶ διατάγματα: «καὶ πρὸς θαλάσση Περσικῶν ὄπλων βίαι, ἡ οἷς Μιτυλήνη καὶ Ρόδος κατεσχέθη, ἡ οἷς Λέσβος ἦλω καὶ Χίος συνεσχέθη, ἡ καὶ Κρήτες ἀντάραντες ἐν τυραννίδι, ἡ καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἠγεῖσθαι νόμοις. ἡ ἐὼ δὲ τοὺς ἄραντας ἀνθρώπους ὄπλα ἡ τοὺς ὄντας ἐντός, τοὺς αἰεὶ πειρωμένους ἡ ἀρχῆς κατασπᾶν τῆς δοθείσης ὑψόθεν, ἡ κᾶν εἰ συνεργὸς ἡ τριάς καὶ δεσπότης ἡ λαμπρῶς ἀνισχύουσα καὶ σώζουσα με ἡ ἔσπευδε ποιεῖν ἀσθενεῖς ἐγνωσμένους...»* – βλ. P. Gautier, *Défection*, σ. 222 και σημ. 25 – βλ. επίσης και τη νέα έκδοση των Μουσών (εκδ. μτφ. R. H. Jordan και C. E. Roueché εν Alexios I Komnenos, εκδ. M. Mullet – D. C. Smythe, τ. II, Β.Β.Τ.Τ., 4.2, Belfast 1996) η οποία, παρά το ότι έχει αναγγελθεί ήδη από το 1996, δεν γνωρίζουμε αν έχει γίνει η δημοσίευσή της [(βλ. το σχόλιο του P. Schreiner εν *B.Z.* 91. *Supplementum III* (1998) 154 (No 1573)].

15. Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, (εκδ. L. Dindorf, *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, τ. I-VI. Lipsiae 1868-1875) III 737 6-10: *Καὶ ἡ νῆσος δ' ἡ Κρήτη, πρὸς δὲ τῇ καὶ ἡ Κύπρος ἀποστασίαν ἐνόησαν, τὴν μὲν τοῦ Καρῖκου κατεσχρηκός καὶ ἀντάραντος χεῖρα τῷ βασιλεῖ, τὴν Κύπρον δὲ τοῦ Ραψομάτου. Ἀλλὰ καὶ αὐταὶ τῇ Ρωμαίων αὐθις οὐκ εἰς μακρόν ἐπανεσώθησαν ἡγεμονία* – βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Σύνταγμα, σ. 70 (No 59.4).

16. Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, (εκδ. I. Bekker, C. B. Bonnæ 1836) σ. 620.7-10: *Τότε δὲ καὶ Κύπρος σὺν αὐτῇ Κρήτῃ ἀποστασίαν μὲν ἐνόησαν διὰ τάχους δὲ τῇ βασιλευούσῃ ὑπαναστάζονται ἐν μὲν τῇ Κύπρῳ τοῦ Καρύκου ἐν δὲ τῇ Κρήτῃ τοῦ Ραψομάτου ἀντάραντος* – βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Σύνταγμα, σ. 76 (No 62.2).

17. Εφραίμ Αινίου, *Χρονογραφία*, (εκδ. Οδ. Λαμφίδης, *Εφραίμ του Αινίου Χρονογραφία*, Αθήνα 1984) στ. 3540-3546: *Ἀποστατεῖ δὲ τῆνικαῦτα καὶ Κύπρος, ἡ τοῦ Ραψομάτου τήνδε κατεσχρηκός. ἡ καὶ πάλιν ἀμφίρρυτον εὐφορον Κρήτην ἡ ἀνήρ Καρύκης, δυσμενῆς ἀποστάτης, ἡ βίαια κατασχὼν εἶχε πρὸς κατοικίαν. ἡ ἐπανεσώθη δ' αὐθις Αὐσόνων κρᾶτει ἡ νήσων δυὰς αὐτῆ γε Ρωμαίων στόλῳ* – βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Σύνταγμα, σ. 145-146 (No 93.1).

των, ᾧ τὸ ἐπίκλην Καρύκης, καθ' οὗ καὶ ναυμαχικός ἐξωπλίστατο στόλος... οὗτος (ο Ἰωάννης Δούκας) τοίνυν ἐν τοῖς Εὐρύπου λιμέσι τὰς νῆας ἐφορμισάμενος, ὡς ἐκεῖθεν τὸν εἰς Κρήτην ἀπόπλουν εὐμαρέστερον ποιησάμενος¹⁸. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από τις επιστολές 8 και 17 του Θεοφυλάκτου Αχρίδος προς τον Ιωάννη Δούκα¹⁹. Σύμφωνα με τον Βίο ο όσιος Μελέτιος συμβούλευσε τον Ιωάννη Δούκα: *εἰ δέ δεῖ ἀνθρωπινόν δρᾶν, γραπτὸν τῷ Καρύκη τὰ πρὸς εἰρήνην* και ο Ιωάννης Δούκας δέχθηκε τη συμβουλή του²⁰.

Η πληροφορία που μας παραδίδει ο Βίος περί συμφωνίας Καρύκη και Ιωάννη Δούκα συμπληρώνει την Αλεξιάδα, όπου αναφέρεται ότι ο βυζαντινός στόλος, όταν πληροφορήθηκε το θάνατο του Καρύκη, βρισκόταν στην Κάρπαθο. Ο P. Gautier μάλιστα διερωτάται για ποιο λόγο ο Ιωάννης Δούκας προτίμησε να επιτεθεί στην Κρήτη από ανατολάς αντί από τον βορρά, όπως ήταν το σύνηθες²¹. Εντούτοις αν ο Ιωάννης Δούκας ήλθε σε συμφωνία με τον Καρύκη, όπως λέγει ο Βίος, ίσως το έκανε για να στραφεί απερίσπα-

18. Νικολάου Μεθώνης. Βίος Μελετίου του νέου, (εκδ. V. G. Vasiljevskij, «Νικολάου εκ Μεθώνης και Θεοδώρου Προδρόμου συγγραφέων της ιβ΄ εκατονταετηρίδος βίος Μελετίου του νέου», *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 17 (1886) 1-39, σ. 27-28 [βιβλιοκρισία από τον E. Kurtz εν *B.Z.* 2 (1893) 309-312] – βλ. P. Gautier, *Defection*, σ. 224 και σημ. 35 – D. Polemis, *Doukai*, σ. 68 και σημ. 9 – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 147-148 και σημ. 18, σ. 160 και σημ. 1 – P. Gautier, *Theophylacte d'Achrida, Discours traités, poésies*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 33 – Βλ. επίσης Χρυσόστομος Α΄ Παπαδόπουλος (αρχιεπίσκοπος Αθηνών), «Ο Όσιος Μελέτιος “ο νέος”», *Θεολογία* 13 (1935) 97-125 [νεότερη έκδοση η οποία δεν περιλαμβάνει το κείμενο του Βίου αλλά μόνο την νεοελληνική απόδοση και εγκώμιο του οσίου, Αθήναι 1949, σ. 28-29: «Την Κρήτην είχε καταλάβει επαναστατικώς ο Καρίκης, ο δε βασιλεύς Αλέξιος Κομνηνός απέστειλε κατ' αυτού τον ελληνικόν στόλον υπό ναύαρχον του μέγα δούκα Ιωάννη Δούκα. Ούτος παραπλέων την Εύβοιαν ηθέλησε να ζητήσει τας ευχάς του οσίου Μελετίου. Όθεν επεσκέφθη αυτόν εις την Μονήν (του «Συμβούλου», στον Κιθαιρώνα, κοντά στην Οινόη), αλλ' ο όσιος τον συμβούλευσε να μη αποπλεύση εκ του Ευρίπου, να γράψη δε προς τον Καρίκην όπως ειρηνεύση, αλλιώς θα τιμωρηθή παρά του Θεού. Ο ναύαρχος ήκουσε την συμβουλήν και δεν απέπλευσε, ύστερον δε κατέλαβεν αμάχως την Κρήτην, διότι εφονεύθη ο Καρίκης» – βλ. επίσης και τη νέα έκδοση της P. Armstrong, Νικόλαος Μεθώνης, Βίος τοῦ οσίου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου τοῦ ἐν ὄρει τῆς Μυουπόλεως ἀσκήσαντος (εκδ. μτφ. P. Armstrong. *The Lives of Meletios of Myoupolis*, B.B.T.T. 3, Belfast) κεφ. 27, η οποία μας είναι γνωστή μόνο μέσω του άρθρου της ίδιας, *Alexios Komnenos, Holy Men and Monastères εν Alexios I Komnenos*, σ. 219-231, κυρίως σ. 228 (στο εξής: *Holy Men*).

19. P. Gautier, *Lettres*, σ. 57, 155 στ. 31-33: επιστολή 8: *εἰ γε τοὺς ἐν τῇ Εὐρίπῳ συγγενεῖς ἡμῶν ἐλέους ἀξιούς καὶ δεῖξοις τοῖς ἐν τῇ Ἑλλάδι ὡς παρά σοι τῷ πανσεβάστω πάντων ἀντιλήπτορι πλείονος ὁ ἀρχιεπίσκοπος λόγου ἀξίος* (το β΄ μισό του 1092), σ. 189 στ. 35-37: επιστολή 17: *καὶ τῶν συγγενῶν ἡμῶν τῶν ἐν τῇ Εὐρίπῳ τῇ μεγάλῃ σου χειρὶ ἀντιλαμβανόμενον* (το φθινόπωρο του 1092 ή αρχές του 1093) – βλ. P. Gautier, *Defection*, σ. 224-225 – D. Polemis, *Doukai*, σ. 68 και σημ. 9 – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 148 – M. Mullet, *Theophylact*, σ. 84 και σημ. 28, σ. 201, 234, 295-96 (G8), 299 (G17) – Για τον Εύριπο βλ. J. Koder – Fr. Hill, *Hellas und Thessalia* [Tabula Imperii Byzantini 1], Βιέννη 1976, σ. 156-158.

20. Βίος Μελετίου του νέου, σ. 28. 7, σ. 28.34 – βλ. B. Skoulatos, *Personnages* σ. 160-161.

21. P. Gautier, *Defection*, σ. 225.

στος εναντίον του Ραψομάτη στην Κύπρο²². Δυστυχώς ο Βίος δεν κάνει καμία αναφορά στην Κύπρο.

Επίσης πρέπει να αναφέρουμε ότι στην Εύβοια ο Ιωάννης Δούκας κατά πάσα πιθανότητα συνάντησε τον Ευμάθιο Φιλοκάλη, ο οποίος το 1092 ήταν πραιτώρ Ελλάδος και Πελοποννήσου²³. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης κατά τον V. Laurent έφερε τις αξίες του κουροπαλάτη και κριτή και πήρε μέρος σε μία σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη το 1092²⁴. Η Έρα Βρανούση πιστεύει ότι ο Ευμάθιος Φιλοκάλης είχε διατελέσει πραιτώρ Ελλάδος και Πελοποννήσου πριν από το 1092, διότι τη χρονιά εκείνη βρισκόταν ήδη στην Κωνσταντινούπολη λόγω της συνόδου· επομένως είχε εγκαταλείψει ήδη τον ελλαδικό χώρο²⁵. Επίσης γνωρίζουμε ότι τον Μάρτιο του 1094 πραιτώρ Ελλάδος και Πελοποννήσου ήταν ο μεγαλεπιφανέστατος κουροπαλάτης Βάρδας ο Ικανάτος²⁶. Ο P. Gautier αναφέρει ότι ο Βάρδας Ικανάτος, ο οποίος παρίσταται στη σύνοδο των Βλαχερνών με τον τίτλο του ναβελισσίμου, ήταν πραιτώρ του θέματος Ελλάδος-Πελοποννήσου μεταξύ της 15ης Μαρτίου του 1093 και της 5ης Μαρτίου του 1094²⁷. Επιπλέον η σύνοδος στην οποία αναφέρεται ο V. Laurent είναι η προαναφερθείσα σύνοδος των Βλαχερνών την οποία ο P. Gautier χρονολογεί περί τα τέλη του 1094 - αρχές του 1095 και όχι στα 1092, όπως ο V. Grumel²⁸. Επίσης στην έκδοση του σημειώματος της συνόδου²⁹ δεν

22. Για τους θαλάσσιους δρόμους τους 11ο και 12ο αιώνα βλ. E. Malamut, *Iles*, σ. 547-552.

23. Εγκώμιο Αθανασίου (εκ. Σακελίωνος – Βοΐνη, Πατριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1890, σ. 134-162) § κβ', σ. 151. 10-12: *ἦν μὲν τὴν τῶν δυτικῶν μερῶν ἀρχὴν διέπων Εὐμάθιος ὁ πολὺς ἐκεῖνος καὶ τῇ κατὰ κόσμον περιφανείᾳ περιβλεπτός*, P. Gautier, Christodule, σ. 237-238: «Eumathios Philokalès exarçait un commandement en Hellade en 1092, avant d'être promu stratopédarque à Chypre vers le debut ou milieu de 1093» – Για το εγκώμιο εις την ανακομιδὴν των λειψάνων του οσίου Χριστοδούλου από τον Αθανάσιο Αντιοχείας (συνταγμένο μετά το 1143 και πριν από το 1156) βλ. E. Βρανούση, *Τα αγιολογικά κείμενα του οσίου Χριστοδούλου ιδρυτού της εν Πάτμω μονῆς. Φιλολογική παράδοσις και ιστορικαὶ μαρτυρίαι*, Αθήνα 1966, σ. 58 κ.ε – της ιδίας, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 16-20.

24. V. Laurent, *Les sceaux Byzantins du Médailleur Vatican*, Βατικανό 1962, σ. 56-57 (στο εξής: Vatican): «Curpalate. Sur un second sceau, également sans mention de charge. Ici on peut supposer avec quelque fondement qu'il ne fait qu'un avec le curpalate Eumathios cité comme présent au synode de fin 1092. Si l'identification s'avérait justifiée, elle fournirait un intéressant point de repère chronologique. La même document le donne en effet comme juge en ce moment. Fut-ce en Hellade et Péloponnèse où il ira plus tard? La chose est possible, non certaine».

25. E. Βρανούση, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 52-53.

26. MM VI 93 (5 Μαρτίου 1094): *τοῦ μεγαλεπιφανεστάτου κουροπαλάτου καὶ πραιτώρος Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος κυροῦ Βάρδα τοῦ Ἰκανάτου* – E. Βρανούση, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 52-53.

27. P. Gautier, Synode, σ. 244-245.

28. P. Gautier, Synode, σ. 280-284 – V. Grumel, *Les registes des Actes du Patriarchat de Constantinople*, Vol. I, Fasc. III. *Les registes de 1043 à 1206*, Παρίσι, 1947, No 967.

29. P.G. CXXVII, col 973 – P. Gautier, Synode, σ. 218.

αναφέρεται κανένας Ευμάθιος, αλλά μόνο ένας Ευθύμιος κουροπαλάτης και κριτής· μάλιστα ο P. Gautier αναφέρει ότι πρόκειται για κάποιο άγνωστο πρόσωπο³⁰. Επομένως ο Ευμάθιος Φιλοκάλης το 1092 δεν βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά μάλλον στη θέση του στο θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου απ' όπου πιθανότατα και αναχώρησε το 1093 μετά το διορισμό του από τον αυτοκράτορα στη θέση του στρατοπεδάρχη Κύπρου.

Οι δύο στάσεις όπως περιγράφονται από τις βυζαντινές πηγές δημιουργούν πολλά προβλήματα τα οποία απασχόλησαν τους σύγχρονους ιστορικούς. Στην παρούσα εργασία θα αναφερθούμε στη χρονολόγηση των δύο στάσεων και τις αιτίες που τις προκάλεσαν, στην ανάμειξη του τάγματος των Αθανάτων στη στάση του Ραψομάτη, στο είδος των στάσεων αλλά και στη σύνδεση των στασιαστών μεταξύ τους καθώς και στη σχέση τους με τον Νικηφόρο Διογένη. Τέλος θα αναφερθούμε στο είδος της εξουσίας και την προσωπικότητα του Ραψομάτη και Καρύκη.

Το πρώτο θέμα που θα μας απασχολήσει είναι η χρονολόγηση των στάσεων του Καρύκη και Ραψομάτη. Πολλοί ιστορικοί θεώρησαν ότι οι δύο στάσεις ξέσπασαν στα 1092 ή 1093³¹. Αντίθετα ο P. Gautier πιστεύει ότι παρεμνηυήθηκαν τα λόγια της Άννας Κομνηνής· δεν θεωρεί δηλαδή ότι η έναρξη των στάσεων και η εκστρατεία του Ιωάννη Δούκα έγιναν την ίδια χρονολογία. Οι Καρύκης και Ραψομάτης επωφελούμενοι από τις επιθέσεις των Πετσενέγων στη Θράκη και του Τζαχά στην μικρασιατική ακτή (1089-1090), επαναστάτησαν το αργότερο στις αρχές του 1091³². Την άποψη αυτή ο P. Gautier

30. P. Gautier, *Synode*, σ. 251.

31. P. Gautier, *Defection*, σ. 216-217 σημ. 3 όπου αναφέρονται οι διάφορες γνώμες – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 271-272 σημ. 1 – K. Galatariotou, *Saint*, σ. 41: το 1092 – A. Savvides, *Consolidation*, σ. 3, 12 σημ. 3, ο ίδιος πιστεύει ότι η στάση ξέσπασε το 1092. – του ίδιου, *Can we Refer to a Concerted Action Among Rapsomaes, Caryces and the Emir Tzachas Between A.D. 1091 and 1093*, *Byz. 70* (2000) 123-134, σ. 134 (στο εξής: *Action*): «they attempted within the period second part of 1092 - first part of 1093».

32. Αν δεχθούμε την άποψη αυτή του P. Gautier, τότε οι επιβουλές, όπως τις χαρακτηρίζει η Κ. Μπουρδάρα (Το έγκλημα καθοσίωσης στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σ. 213) των Αριέβη – Κωνσταντίνου Ουμπερτόπουλου, Ιωάννη Κομνηνού, γιου του Ισαάκιου Κομνηνού, αδελφού του αυτοκράτορα, Γρηγορίου Γαβρά έπονται χρονικά των στάσεων Καρύκη και Ραψομάτη. Οι Αριέβης και Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος συνωμότησαν στην Κωνσταντινούπολη το 1091 (βλ. P. Gautier, *Synode*, σ. 240 – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 28-29, 68-71 – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία*, σ. 136 σημ. 1, θεωρεί ότι συνωμότησαν το 1093-1094 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 96: τον Μάιο του 1091). Ο Ιωάννης Κομνηνός συνωμότησε στο Δυρράχιο την άνοιξη του 1091 κατά τους F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène* (1081-1118), Παρίσι 1900, σ. 145 (στο εξής: *Alexis*) και B. Skoulakos (*Personnages*, σ. 136 και σημ. 4). Αντίθετα οι P. Gautier, *Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène*, *REB* 28 (1970) 5-55, σ. 11 και σημ. 3 (στο εξής: *Oxite*) – του ίδιου, *Synode*, σ. 211 σημ. 7) και Κ. Βαζζός, (*Γενεαλογία*, σ. 135-136) πιστεύουν ότι συνωμότησε στα 1094, ενώ ο J.-C. Cheynet (*Pouvoir*, σ. 96-97) πιστεύει ότι στασίασε μετά τον Απρίλιο του 1091 και πριν το 1093.

στηρίζει σε ένα χωρίο από τον λόγο του Ιωάννη Οξίτη, πατριάρχη Αντιοχείας, προς τον αυτοκράτορα που γράφηκε τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1091· εκεί αναφέρεται ότι: *Ἐάλω, φεῦ, Χίος· ἀνήρπαστο Μιτυλίην ἀφίστατο Κύπρος, Κρήτη, τῶν νήσων αἱ κεφαλαί*³³. Στη συνέχεια, μετά την ήττα των Πετσενέγων στο Λεβούνιο στις 29 Απριλίου του 1091, ο Αλέξιος Κομνηνός αφιέρωσε το υπόλοιπο του ιδίου έτους σε στρατιωτικές προπαρασκευές, πιθανότατα στην κατασκευή στόλου. Στις αρχές της άνοιξης του 1092 ο Ιωάννης Δούκας καλείται από το Δυρράχιο και διορίζεται μέγας δούκας του στόλου· εκστρατεύει κατά του Τζαχά με τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό και επιστρέφει νικητής στην πρωτεύουσα γύρω στον Ιούνιο - Ιούλιο του 1092. Λίγο μετά την επιστροφή του εκστρατεύει με τον Μανουήλ Βουτουμίτη κατά της Κρήτης και της Κύπρου, όπου και αποβιβάζεται κατά το β' μισό του 1092³⁴. Σε άλλες μελέτες του ο P. Gautier αναφέρει ότι η καταστολή της στάσης του Ραψομάτη μπορεί να έγινε και στο πρώτο μισό του 1093, ενώ ο J.-C. Cheynet πιστεύει ότι η στάση κατεστάλη την άνοιξη του 1093³⁵.

Αν ο συλλογισμός του P. Gautier είναι σωστός, δημιουργείται το ερώτημα γιατί ο Αλέξιος Κομνηνός καθυστέρησε τόσο στην αντιμετώπιση των στάσεων των Καρύκη και Ραψομάτη (περίπου δύο χρόνια), ενώ το καλοκαίρι του 1092 έστειλε εσπευσμένα τον Ιωάννη Δούκα για να αντιμετωπίσει τους στασιαστές, μάλιστα χωρίς να έχει εξουδετερωθεί πλήρως ο Τζαχάς; Ο πρώτος λόγος βέβαια είναι ο άμεσος κίνδυνος από τους Πετσενέγους και τον Τζαχά καθώς και η απουσία στόλου. Εντούτοις, έχουμε την εντύπωση ότι η Άννα Κομνηνή με την παρεμβολή της περιγραφής της καταστολής των στάσεων Καρύκη και Ραψομάτη μεταξύ των δύο ναυτικών επιχειρήσεων κατά του Τζαχά (άνοιξη-καλοκαίρι του 1092, άνοιξη του 1093)³⁶ υπονοεί ότι ο Αλέξιος Κομνηνός είχε

Ο Γρηγόριος Γαβράς συνωμότησε στη Φιλιππούπολη μετά τον Μάιο του 1091 κατά τους F. Dölger – P. Wirth (Regesten No 1162) (Πρβ. P. Gautier, Synode, σ. 259-260: μεταξύ 1091-1095 ή 1095-1098 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 107-108: το 1091/1092 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 95-96 και σημ. 2: «sans doute en 1091-1092» – Για την οικογένεια των Γαβράδων βλ. A. A. M. Bryer, «A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979 – c. 1653», *UBHJ* 12 (1970) 164-187 – Α. Σαββίδης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μ. Ασία 1189 – c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα 1987, σ. 252-259 και σημ. 3 όπου και η σχετική βιβλιογραφία) – Χ. Μ. Μπαρτικιάν, *Η βυζαντινή αριστοκρατική οικογένεια των Γαυράδων (Γαβράδων)*, Αθήνα 1993.

33. P. Gautier, *Oxite*, σ. 35, στ. 4-5 – του ιδίου, *Defection*, σ. 220 και σημ. 21.

34. P. Gautier, *Defection*, σ. 220-221, 225-227.

35. P. Gautier, *Oxite*, σ. 15 και σημ. 60: το πρώτο μισό του 1093 – του ιδίου, *Discours*, σ. 33 και σημ. 24: το δεύτερο μισό του 1092 – του ιδίου, *Lettres*, σ. 56: τέλη του 1092 ή στις αρχές του 1093 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 98 σημ. 3.

36. Κατά την πρώτη εκστρατεία εναντίον του Τζαχά (άνοιξη – καλοκαίρι του 1092) το γενικό πρόσταγμα είχε ο Ιωάννης Δούκας που για το λόγο αυτό είχε λάβει το αξίωμα του μεγάλου δούκας του στόλου. Ο Ιωάννης Δούκας ήταν επιφορτισμένος με τις κατά ξηράν στρατιωτικές

επιχειρήσεις, ενώ η αρχηγία του στόλου είχε ανατεθεί στον έμπειρο δούκα του στόλου Κωνσταντίνο Δαλασσηνό. Παρά την επιτυχία της εκστρατείας ο Τζαχάς κατάφερε να ξεφύγει και να επιστρέψει στο ορμητήριό του στην Σμύρνη με πολλές απώλειες. Η δεύτερη εκστρατεία κατά του Τζαχά σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή (II 164-166) έγινε αμέσως μετά την καταστολή των ανταρσιών του Καρύκη και Ραφιομάτη, πιθανότατα την άνοιξη του 1093, με αρχηγό του στόλου (θαλασσοκράτορα) τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό. Ο Α. Σαββίδης (Τζαχάς I, σ. 11-13, II, σ. 62-66) θεωρεί ότι η Άννα Κομνηνή χρονολογεί εσφαλμένα την δεύτερη εκστρατεία το 1093. Ο ίδιος ερευνητής χρονολογεί την εκστρατεία αυτή στα 1106. Ας μας επιτραπεί να εκφράσουμε την άποψη ότι το 1106 είναι μία αρκετά όψιμη χρονολογία. Ο F. Dölger - P. Wirth, *Regesten* No 1169 – βλ. και D.-R. Reisch, *Alexias*, σ. 298 σημ. 35) παρά το ότι έχει υπόψη του τη μελέτη του Α. Σαββίδη τοποθετεί, όπως και ο F. Dölger, τα γεγονότα το 1093 [επιστολή του Αλεξίου Κομνηνού προς τον σουλτάνο του Ικονίου Kilidj-Arslan (Άννα Κομνηνή II 165.4-18)]. Ο J.-C. Cheynet στη μελέτη του για την οικογένεια των Δαλασσηνών (*Trois familles du Duché d'Antioche en J.-C. Cheynet – J.-F. Vannier, Etudes prosopographiques*, Παρίσι 1986, σ. 101-103 (No 19) όπου και σχετική βιβλιογραφία για τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό, τοποθετεί επίσης την εκστρατεία το 1093, θεωρεί μάλιστα ότι το αξίωμα του θαλασσοκράτορα είναι λογοτεχνική απόδοση του αξιώματος του δούκα του στόλου. Πρέπει επίσης να αναφέρουμε ότι η εκστρατεία αποτελεί και την τελευταία αναφορά στην Αλεξιάδα στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού, ο οποίος ήταν «un cousin assez éloigné d'Anne Dalassène» και έδρασε κατά το β΄ μισό του 11ου αι. (βλ. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 62 – J.-C. Cheynet, *Familles*, σ. 101). Το όλο ζήτημα της χρονολόγησης της δεύτερης εκστρατείας δημιουργείται, διότι η Άννα Κομνηνή (II 116.15) αναφέρει ότι το 1093 ο Τζαχάς ήταν νεκρός, ενώ το 1096 (III 23-25) η ίδια τον παρουσιάζει να έχει αναλάβει και πάλι δράση στην περιοχή της Σμύρνης (Α. Σαββίδης, Τζαχάς II, σ. 60-62). Κατά την άποψή μας ίσως πρόκειται για κάποιο λάθος αντιγραφέα, όπως αυτό που γίνεται στους αδελφούς Λέοντα και Κωνσταντίνο Διογένη (Άννα Κομνηνή II 190-191). ονομάζεται δηλαδή σύζυγος της Θεοδώρας Κομνηνής, αδελφής του αυτοκράτορα, ο Λέων αντί για τον Κωνσταντίνο. Σύμφωνα με τον Κ. Βαρζό (Γεναλογία, σ. 85 σημ. 4) ο αντιγραφέας είχε υπόψη τους δύο από τους τρεις γιους του Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071), Λέοντα και Νικηφόρο, και αγνοούσε τον Κωνσταντίνο. Ο J.-C. Cheynet (Ρουνοίρ, σ. 100 σημ. 1) σημειώνει ότι στην περίπτωση του Λέοντα Διογένη δεν πρόκειται για λάθος του αντιγραφέα αλλά για ανακρίβεια της Άννας Κομνηνής [«une confusion d'Anne (volontaire?)»]. Το ίδιο λάθος ίσως γίνεται και στην περίπτωση του Τζαχά: ο αντιγραφέας που γνώριζε ότι έμεινε της Σμύρνης πριν τρία χρόνια ήταν ο Τζαχάς, ίσως διόρθωσε κάποιο όνομα άγνωστο ή δυσανάγνωστο στο κείμενο. Δεν αποκλείεται βέβαια η ανακρίβεια να οφείλεται και στην ίδια την Άννα Κομνηνή που ίσως υπονοούσε την ύπαρξη κάποιου (ψευδο)Τζαχά. Επιπλέον θεωρούμε ότι η φράση: *ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ (ο Τζαχάς) τὴν Σμύρνην ἐπελθὼν κατέλαβε* (Άννα Κομνηνή II 164.25-26) δεν σημαίνει, όπως πιστεύει ο Α. Σαββίδης (Τζαχάς II, σ. 63) ότι: «σύντομα ο Τζαχάς επιτέθηκε στη Σμύρνη, την κατέλαβε (από τον Υαλέα) και εγκαταστάθηκε προσωρινά εκεί (1105-6)». [Για τον βυζαντινό δούκα της Σμύρνης Υαλέα (1097-98) βλ. H. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle», *T.M.* 1 (1965) 1-204 (= *Byzance: les pays et les territoires*, Variorum 1976, VI), σ. 5, 132 σημ. 50]. Σύμφωνα με τα λεξικά τα ρήματα «επέρχομαι» και «καταλαμβάνω», εκτός από τη σημασία του «επιτίθεται» και «καταλαμβάνω, κυριεύω», σημαίνουν και «κατευθύνωμαι, καταφθάνω». Η Άννα Κομνηνή σε παρόμοιες περιπτώσεις χρησιμοποιεί το ρήμα «καταλαμβάνω» με την έννοια του «φθάνω» (βλ. ενδεικτικά Άννα Κομνηνή II 116.1-19, 164.6-7, 167.11-14, 169.7-8, 20-24, 165.19-21: *καταλαμβάνει τὴν Ἄβυδον ὁ Τζαχάς μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν δυνάμεων ἐξ ἠπείρου καὶ ἐπολιόρχει ταύτην*), ενώ για να δηλώσει την κατάληψη μιας πόλης χρησιμοποιεί το ρήμα «κατέχω» (βλ. ενδεικτικά Άννα Κομνηνή II 110.25-26: *ἐξ ἐφόδου τὴν Μιτυλήνην κατέσχεν*, 111.2, 115.20, 162.21, 167.1) – Τις αντιρρήσεις του στην θέση του Α. Σαββίδη εκφράζει και ο C. M. Brand, «The Turkish Element in Byzantium Eleventh – Twelfth Centuries», *D.O.P.* 43 (1989) 1-25, κυρίως σ. 2-3 και τα σχόλια στις σημ. 8, 13

και άλλους λόγους ώστε να επιδιώκει άμεσα την καταστολή των δύο στάσεων το καλοκαίρι του 1092.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την τροπή των γεγονότων οφείλουμε να εξετάσουμε τις αιτίες των στάσεων του Καρύκη και Ραφομάτη. Διάφορες ερμηνείες δόθηκαν από τους νεότερους ερευνητές για τα αίτια των στάσεων. Κατά τον F. Chalandon τα φορολογικά βάρη που επιβάλλονταν στα δύο νησιά αποτέλεσαν την κύρια αιτία των στάσεων³⁷. Ο J.-C. Cheynet πιστεύει ότι αυτό οφειλόταν στην ανάγκη συλλογής χρημάτων για να αντιμετωπισθούν οι Πετσενέγοι στα 1090-1091³⁸. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος θεωρεί ότι τα αίτια της στάσης στην Κύπρο ήταν βαθύτερα και έχουν να κάνουν με τη διαφθορά των εντόπιων διοικητών και την εκμετάλλευση των πληθυσμών από ασυνείδητους κυβερνητικούς υπαλλήλους, κυρίως στο ζήτημα της βεβαίωσης και είσπραξης των φόρων. Για το λόγο αυτό ο Αλέξιος Α΄, εκτός των στρατιωτικών μέτρων που έλαβε, διόρισε στην Κύπρο μετά την καταστολή της στάσης έναν τίμιο και ευσυνείδητο υπάλληλο, τον Καλλιπάριο, κριτή και εξισωτή της νήσου³⁹. Μία επιπλέον αιτία ήταν το αίσθημα των κατοίκων των δύο νησιών, ότι είχαν εγκαταλειφθεί από τον αυτοκράτορα, καθώς και η τουρκική απειλή⁴⁰.

Μία άλλη εκδοχή για τα αίτια της στάσης του Καρύκη διατύπωσε η Η.

και 54 – J. Shepard, «Father» or «Scorpion»? Style and Substance in Alexios's Diplomacy εν *Alexios I Komnenos*, σ. 68-132, κυρίως σ. 89 σημ. 99 (στο εξής: Father): «Anna may have confused Tzachas with his son, who could have been homonymous» – Για τη χειρόγραφο παράδοση του κειμένου της Αλεξιάδας βλ. B. Leib, *Anna Comnène. Alexiade*, τ. I, Παρίσι 1967, Εισαγωγή, CLXII-CLXXXI.

37. F. Chalandon, *Alexis*, σ. 147 – Για την οικονομία της νήσου Κύπρου κατά τον 11ο και 12ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Ιστορία της Κύπρου*, σ. 68-69 – της ίδιας, *The Identity of the Byzantine Province in the 12th Century*, *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 23 (Λευκωσία 1997) 9-14 – P. Gounarides, «The Economy of Byzantine Cyprus, an ordinary Byzantine Province», εν V. Karageorghis – D. Michaelides (εκδ.), *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*, Λευκωσία 1996, σ. 175-176 – T. Papacostas, *Landholdings* σ. 479-482.

38. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 410-411.

39. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* III, σ. 63-64 – D. Alastos, *Cyprus in History*, Λονδίνο 1976, σ. 138 (στο εξής: Cyprus): οι ανταρσίες ήταν συμπτώματα μιας γενικής κοινωνικής δυσφορίας και ο Αλέξιος διόρισε τον Καλλιπάριο κριτή της νήσου ως μία χειρονομία που είχε σκοπό να κερδίσει την εμπιστοσύνη του λαού – D. Tsougarakis, «Defection» and «Separatism» in the Aegean in the 11th and 12th Centuries, *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987) 283-297, σ. 285-7 (στο εξής: Defection), σ. 285-7 – του ίδιου, *Η Βυζαντινή Κρήτη*, Κρήτη 1990 σ. 46-4 (στο εξής: Κρήτη), αναφέρει ότι η άποψη πως οι εξεγέρσεις είχαν σχέση με φορολογικές καταπιέσεις και εκμετάλλευση του πληθυσμού από φορολογικούς υπαλλήλους παραμένει ανεπιβεβαίωτη υπόθεση. Οι δύο στάσεις δεν σχετίζονται με τα φορολογικά βάρη που επέβαλε η αυτοκρατορική κυβέρνηση στα δύο νησιά, αντίθετα στην περίπτωση του Καρύκη διαπιστώνει ότι η στάση του δεν είχε καν την υποστήριξη του λαού της Κρήτης, αφού, σύμφωνα με τη διήγηση της Άννας Κομνηνής, οι Κρήτες επιτέθηκαν στον Καρύκη και τον σκότωσαν.

40. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 410-411 – E. Malamut, *Iles*, σ. 93-95 – O. C. P. Kyrris, *History of Cyprus*, Λευκωσία 1996, σ. 209 (στο εξής: Cyprus), προσθέτει και τις πειρατικές επιδρομές.

Ahrweiler η οποία θέτει και ένα άλλο ζήτημα, αν η στάση του Καρύκη συνδέεται με τη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η Άννα Κομνηνή στο ένατο βιβλίο της Αλεξιάδας μετά την καταστολή των στάσεων του Καρύκη και Ραφομάτη περιγράφει την ανταρσία του Νικηφόρου Διογένη, με το μέρος του οποίου είχαν συνταχθεί υψηλά ιστάμενα πρόσωπα και μεγάλο μέρος του στρατού. Η συνωμοσία, όπως αναφέραμε, κατεστάλη ένα περίπου χρόνο μετά την καταστολή των στάσεων του Καρύκη και Ραφομάτη (Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1094)⁴¹.

Η Η. Ahrweiler στη μελέτη της για τη στρατιωτική διοίκηση της Κρήτης αναφέρει ότι η θέση του δούκα στην Κρήτη δημιουργήθηκε από τον Αλέξιο Α΄ για τον πορφυρογέννητο Νικηφόρο Διογένη, γιο του Ρωμανού Δ΄, προκειμένου να κερδίσει τη φιλία του⁴². Ο Νικηφόρος Διογένης δέχθηκε την *ἀρχή τῆς*

41. Οι συνεργάτες του Νικηφόρου Διογένη που κατονομάζει η Άννα Κομνηνή ήταν ο πανυπερσέβαστος Μιχαήλ Ταρωνίτης, σύζυγος της Μαρίας Κομνηνής, αδελφής του αυτοκράτορα, ο Κατακαλών Κεκαυμένος και η βασίλισσα Μαρία η Αλανή. Οι Κεκαυμένος και Διογένης τιμωρήθηκαν με εξορία και δήμευση της περιουσίας (Φεβρουάριος 1094) και κατόπιν με τύφλωση (29 Ιουνίου 1094). Ο Ταρωνίτης με εξορία και δήμευση – Για τον Μιχαήλ Ταρωνίτη βλ. Ν. Adontz, «Les Taronites à Byzance», *Byz* 11 (1936) 30-42 – του ίδιου, «Observations sur la généalogie des Taronites», *Byz* 14 (1939) 407-413 (= *Etudes Armenobyzantines*, Λισσαβόνα 1965, σ. 197-251, 339-345) – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 211-212 – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία, τ. Α΄*, σ. 64-67 – Για τον Κατακαλών Κεκαυμένο βλ. Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 163-164 – Α. Σαββίδης, «The Byzantine Family of the Kekaumenos (Cecaumenos) (late 10th – early 12th century)», *Δίπτυχα* 4 (1986-1987) 12-27 (= *Μελετήματα Βυζαντινής Προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1981-1991, IV*) σ. 26-27 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 98-99, 366, 369 – Για την βασίλισσα Μαρία βλ. P. Gautier, *Discours*, σ. 58-67 – του ίδιου, *Lettres*, σ. 82-84 – M. Mullet, «The “Disgrace” of the Ex-Basilissa Maria», *BSI* 45. 2 (1984) 202-211 (στο εξής: *Disgrace*) – της ίδιας, *Theophylact*, σ. 334 (No 50). – J. Lefort, «Histoire du monastère d’Iviron du milieu du XIe siècle à 1204» (στο εξής: *Histoire*) εν *Actes d’Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204* (εκδ. J. Lefort, Ν. Οικονομίδης, D. Papachrysanthou, V. Kravari, H. Métrévili) [Archives de l’Athos XVI] Παρίσι 1990, σ. 8, 23-24, 33 (στο εξής: *Actes d’Iviron*) – Α. E. Laiou, «Imperial Marriages and their Critics in the Eleventh Century: The Case of Sylitzes», *DOP* 46 (1992) 165-176, κυρίως σ. 173-176 – Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Απεικονίσεις της Αυγούστας Μαρίας της Αλανής» στο: *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 531-539 – Β. Hill, «Alexios I Komnenos and the Imperial Women» στο: *Alexios I Komnenos*, σ. 37-54, κυρίως σ. 44 (στο εξής: *Imperial Women*) – J.-F. Vannier, «Notes genealogiques byzantino-georgiennes» εν *Ευψυχία*, τ. II, σ. 673-688, κυρίως σ. 676 και σημ. 17, σ. 684 όπου το γενεαλογικό δένδρο της γεωργιανής οικογένειας – L. Garland, «The Life and Ideology of Byzantine Women: a Further Note on Conventions and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources», *Byz* 58.2 (1988) 361-393 – της ίδιας, «“The Eye of the Beholder”: Byzantine Imperial Women and their Public Image from Zoe Porphyrogenita to Euphrosyne Kamaterissa Doukaina (1028-1203)», *Byz* 64 (1994) 19-29, 261-313 – της ίδιας, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, A.D. 527-1204*, Λονδίνο 1999 (γνωστό από τη βιβλιοκρισία της C. Scholz στο *BZ* 92.2 (1999) 520-522 και της N. Delieuneux στο *Byz* 70 (2000) 336-337).

42. Άννα Κομνηνή II 173 – Βλ. Η. Ahrweiler, *L’administration militaire de la Crète*, *Byzantine Byzantion* 31 (1961) 217-228 (στο εξής: *Crète*) [= Η. Ahrweiler, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum 11971, XI].

νήσου Κρήτης εις ένδιαίτημα ἴδιον⁴³ και άσκησε την εξουσία στο νησί στα 1092-1093. Ο Καρύκης, κατά την Η. Ahrweiler, ήταν ο διάδοχος του Διογένη στη διοίκηση της Κρήτης και στασίασε κατά του αυτοκράτορα στα 1093. Η ίδια ιστορικός πιστεύει ότι η στάση του Καρύκη δεν οφείλεται στα φορολογικά μέτρα που έλαβε ο Αλέξιος, διότι ο πληθυσμός της Κρήτης όπως και της Κύπρου παρέμενε πιστός στον αυτοκράτορα και το απέδειξε με τον φόνο του Καρύκη. Αντίθετα η ανταρσία συνδέεται με τη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη στα 1094⁴⁴.

Για το ίδιο θέμα ο P. Gautier πιστεύει ότι δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε τους προκατόχους του Καρύκη και του Ραφιομάτη. Όσον αφορά τον Νικηφόρο Διογένη αναφέρει ότι αγνοούμε τη χρονολογία που άσκησε τα καθήκοντα του ως δούκας στην Κρήτη. Αν δεχθούμε ότι η στάση του Καρύκη ξέσπασε το 1091, τότε ο Νικηφόρος Διογένης διετέλεσε δούκας Κρήτης σε ηλικία 20 περίπου ετών (η γέννησή του γύρω στα 1069-1070) πράγμα απίθανο κατά τον P. Gautier⁴⁵. Αντίθετα η E. Malamut θεωρεί ότι ο Νικηφόρος Διογένης διετέλεσε δούκας της Κρήτης γύρω στα 1090, ικανός για ένα τέτοιο αξίωμα, αφού ήδη σε ηλικία 12-13 ετών μάχεται στο πλευρό του αυτοκράτορα κατά του Ροβέρτου Γυισκάρδου, ενώ 18 ετών πολεμά κατά των Πετσειένων⁴⁶.

Τελευταία ο J.- C. Cheynet υποστήριξε ότι ο Νικηφόρος Διογένης που ήταν πορφυρογέννητος, με δικαιώματα στο θρόνο και με μεγάλη επιρροή στο στράτευμα, δεν ήταν μόνο δούκας της Κρήτης, αλλά είχε και το δικαίωμα να διορίζει τους αξιωματούχους της νήσου. Το δικαίωμα αυτό προς τον Νικηφόρο Διογένη δόθηκε από τον αυτοκράτορα γύρω στα 1085 κατά την ενηλικίωσή του. Ο Καρύκης που επαναστάτησε στα 1090 είχε διορισθεί κατά τον J.- C. Cheynet από τον Διογένη⁴⁷.

Εντούτοις η διήγηση της Άννας Κομνηνής μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Αλέξιος δεν επιθυμούσε ο Νικηφόρος Διογένης να απομακρυνθεί από

43. Άννα Κομνηνή II 173.20-21 – Βλ. Η. Ahrweiler, Crète 224.

44. Η. Ahrweiler, Crète, σ. 224-226 και σημ. 3.

45. P. Gautier, Defection, σ. 220-221 και σημ. 22.

46. E. Malamut, Pes, σ. 488-489: μία άλλη πιθανή χρονολογία, κατά την ιστορικό, να διετέλεσε ο Νικηφόρος Διογένης δούκας της Κρήτης είναι μεταξύ του καλοκαιριού του 1092 και του Ιουνίου του 1094 – V. Laurent, La Crète avant et après sa libération du joug arabe, 15-16 (1961-2) 394 ο οποίος θεωρεί τον Νικηφόρο Διογένη επίσης δούκα της Κρήτης, αναφέρει όμως ότι: «La date précise ou il prit son commandement est incertaine» – Β. Skoulatos, Personnages, σ. 160 και σημ. 1: ο Νικηφόρος Διογένης ήταν δούκας της Κρήτης μετά το 1087 και πριν το 1093, ενώ ο διάδοχός του ήταν ο Καρύκης – Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, σ. 68-69 θεωρεί ότι ο Νικηφόρος Διογένης «είχε διοριστεί διοικητής της Κρήτης και πιθανόν να είχαν (οι Καρύκης και Διογένης) τους ίδιους τίτλους (Δούκας ή Κατεπάνω)».

47. J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 365: «il (ο Νικηφόρος Διογένης) n'était pas un simple duc mais avait le droit de nommer tous les officiers de l'île et sans doute d'en toucher les revenus Fiscaux».

κοντά του, διότι τότε θα παρείχε σ' αυτόν ελεύθερο πεδίο δράσης. Όπως ήδη έχει επισημάνει ο J.-C. Cheynet, ο Νικηφόρος Διογένης δεν επισκέφθηκε ποτέ το νησί, διότι η Άννα Κομνηνή τον αναφέρει πάντα μεταξύ των μελών της προσωπικής φρουράς του Αλεξίου Κομνηνού⁴⁸. Ο αυτοκράτορας σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή δεν αγνοούσε κανένα από τα σχέδια που εξυφαίνονταν εναντίον του, φαίνεται όμως ότι έλεγχε την κατάσταση⁴⁹. Η κρίση άμυνας που περνούσε η αυτοκρατορία ανάγκαζε τον Αλέξιο να έχει κοντά του τους εμπειροπόλεμους και με επιρροή στο στράτευμα αξιωματούχους. Για τον λόγο αυτό, όταν στις αρχές του 1094, την ώρα που ο Αλέξιος βιάδιζε κατά των Δαλματών του Βολκάνου και βρισκόταν στο Δαφνούτιο (8 χιλιόμετρα έξω από την Κωνσταντινούπολη)⁵⁰, ο Μανουήλ Φιλοκάλης του ανέφερε ότι ο Διογένης ετοιμαζόταν να στασιάσει, ο Αλέξιος απάντησε *οὐ χρὴ πρόφασιν τοῦτον ἐξ ἡμῶν ἐσχηκέναι*⁵¹.

48. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 365.

49. Άννα Κομνηνή II 170.27-29: *Καὶ οὗτος (ο Νικηφόρος Διογένης) μὲν τὴν ἀπροφάσιτον τοῦ αὐτοκράτορος σφαγὴν ἐμελέτα διὰ παντός, ἐκεῖνον (Αλέξιο) δὲ οὐδὲν τῶν μελετηθέντων κατ' αὐτοῦ διελάσθη*, II 173.26.31, 174.1-29.

50. Βλ. P. Gautier (εκδ.) *Anne Comnène. Alexiade*. τ. IV Index, Παρίσι 1976, σ. 35 – P. Gautier, *Synode*, σ. 283 – του ιδίου, *Discours*, σ. 35-37: θεωρεί ότι η δεύτερη εκστρατεία κατά του Βολκάνου έγινε το καλοκαίρι του 1094, διότι ο Αλέξιος Κομνηνός τον Ιούνιο του 1094 βρισκόταν με τον στρατό του στην περιοχή των Σερρών. Εντούτοις η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι στην περιοχή των Σερρών ο Αλέξιος Κομνηνός βρισκόταν ήδη στις 8 Φεβρουαρίου του 1094 (II 175.30-176.5), μήνα κατά τον οποίο κατεστάλη και η ανταρσία του Νικηφόρου Διογένη. Στις 29 Ιουνίου του 1094 σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή (II 183.28-184.2) διεπράχθη η τύφλωση του Κατακαλών Κεκαυμένου και πιθανότατα του Νικηφόρου Διογένη στην Καισαρόπολη, όπου είχαν εξοριστεί. [βλ. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 163, 235-236. – K. A. Μπουρδάρα, «Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185)», εν *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. I, Ρέθυμνο 1986, σ. 211-229, 214]. Κατά συνέπεια η Άννα Κομνηνή, αφού ανέφερε το περιστατικό της τύφλωσης στις 29 Ιουνίου του 1094, επανέρχεται στην εκστρατεία του Αλεξίου κατά του Βολκάνου που είχε αρχίσει το Φεβρουάριο του 1094. Ο Αλέξιος μετά την παρένθεση της καταστολής της στάσης του Νικηφόρου Διογένη στις Σέρρες, πορεύεται προς τα βυζαντινο-σερβικά σύνορα, στο Λιπένιο περί τα τέλη Φεβρουαρίου ή αρχές Μαρτίου του 1094 – Πρβ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους. Ιστορία υστέρως βυζαντινής περιόδου (1081-1453)*. Μέρος πρώτο: *Τελευταίες λάμπεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1989, 1999, σ. 66-67 (στο εξής: *Ιστορία III*): Φεβρουάριο – Ιούλιο του 1094 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 99 σημ. 2 – Για τον Βολκάνο και τους Δαλματούς βλ. ενδεικτικά J. Ferluga, *L'administration byzantine en Dalmatie*, Academie serbe des sciences, Monographies T. CCXCI. Institut d'Etudes byzantines No 6, Beograd 1957, σ. 154-162 (= *Byzantium on the Balkans*, Amsterdam 1976, σ. 141-149) – R. Radić, «Manuel Stravogramanos. Contribution à l'histoire des rapports entre Byzance et les Slaves du Sud à la Fin du XIe et durant les premiers années du XIIe siècle», *ZRVI* 27/28 (1989) 93-101 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) – E. Malamut, «Concepts et Réalités: Recherches sur les termes désignant les Serbes et les pays Serres dans les sources byzantines des Xe-XIIe siècles», εν *Ευψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. I-II [Byzantina – Sorbonensia 16], Παρίσι 1998, τ. II, σ. 439-457, κυρίως σ. 445-447.

51. Άννα Κομνηνή II 170. 11-12 – Για τον Μανουήλ Φιλοκάλη βλ. P. Gautier, *Synode*, σ. 241-

Φαίνεται λογικό πως ο Νικηφόρος Διογένης δεν υπήρξε δούκας της Κρήτης. Ο Αλέξιος Κομνηνός είχε παραχωρήσει πιθανότατα στον Διογένη τα φορολογικά έσοδα (*revenus fiscaux*) από τις δημόσιες ή αυτοκρατορικές γαίες της Κρήτης, όπως είχε κάνει και για τους αδελφούς του Ισαάκιο και Αδριανό Κομνηνό καθώς και για τον γαμπρό του καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνό σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας⁵². Αυτό όμως δε σήμαινε ότι ο Νικηφόρος

242: Ο Μανουήλ Φιλοκάλης, ο οποίος δεν αγνοούσε τα σχέδια του Νικηφόρου Διογένη, πιθανότατα ήταν συγγενής του Ευμάθιου Φιλοκάλη. Εντούτοις δε γνωρίζουμε τη σχέση συγγένειας μεταξύ τους. Στη σύνοδο των Βλαχερνών (τέλη του 1094 – αρχές του 1095) έφερε τον τίτλο του πρωτονοβελίσσιμου και το αξίωμα του επί του κανικλείου. Κατά τον P. Gautier τα ίδια αξιώματα έφερε και μεταξύ 8ης Φεβρουαρίου και 29ης Ιουλίου του 1094, όταν δηλαδή εκδηλώθηκε η συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη. Ο P. Gautier εικάζει ότι στην οικογένεια Φιλοκάλη ανήκε και ένας άλλος υψηλός αξιωματούχος, ο Μιχαήλ (Φιλοκάλης), που στη σύνοδο των Βλαχερνών έφερε τα αξιώματα του πρωτονοβελίσσιμου, μυστικού και επάρχου. Από τα παραπάνω συνάγουμε ότι ο Αλέξιος Κομνηνός έτρεφε αμέριστη εμπιστοσύνη στα μέλη της οικογένειας Φιλοκάλη – Για την οικογένεια Φιλοκάλη βλ. επίσης A. P. Kazhdan, *Social' nyj sostav gospodstvujuscego klassa vizantini XI-XII VV*, Μόσχα 1974, σ. 161-162.

52. Για τον Αδριανό Κομνηνό Actes de Lavra. Des Origines à 1204, τ. I (εκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachrysanthou) [Archives de l'Athos V] Παρίσι 1970, No 46 (χρυσόβουλλο Αλεξίου I Κομνηνού, Αύγουστος 1084) l. 10-17: *Ταύτης (Μεγάλης Λαύρας) γάρ κτήσεις έχουσης ακινήτους τινάς εν τῇ πάλαι μὲν Παλήνῃ, νῦν δὲ Κασάνδρα λεγομένη νήσῳ, ἐπεὶ τὰ ταύτης ἐντός τῶ δημοσίῳ ἀνήκοντα σύμπαντα τῶ πανσεβάστῳ (πρωτο)σεβαστῶ κῦρ Ἀδριανῶ τῶ περιποθῆτῳ αὐτῆς ἀυταδέλφῳ ἢ βα(σιλεῖ)α μου ἐδωρήσατο, καὶ τὸν παρὰ τῶν οἰκητόρ(ων) τ(ῆς) τοιαύτ(ης) νήσου ἐτησίως τελοῦμενον τοῦ δημοσίου κανόνα τῶ προσώπῳ τε (καί) τῶ μέρει αὐτοῦ ἐλογίσατο, ὥστε πρὸς τοῦτον αὐτὰ τελεῖσθαι καὶ κ(α)ταβάλλεσθαι.* [Acte d'Alexis faisant donation à son frère Adrien de revenus fiscaux de Kassadra (l.12-16) perdu et non mentionné dans Dölger Regesten. Τώρα F. Dölger – P. Wirth, Regesten No 1116a (πριν από τον Αύγουστο του 1084)]. Ο N. Svoronos στην εισαγωγή των Actes de Lavra I, σ. 69-70 αναφέρει ότι ο Αδριανός: «qui avait reçu en don tous le biens de l'Etat dans la presqu'île, ainsi que le produit des impôts, charges et droit payés à l'Etat par les particuliers pour leurs biens sis à Kassandra» – Για τον Ισαάκιο Κομνηνό, Actes de Lavra No 51 (χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' του 1092) l.13-16: *ἀλλ' οὐδὲ οἱ προνοηταὶ τῶν κτημάτων τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος καὶ περιποθήτου ἀυταδέλφου τῆς βασιλείας μου ἔξουσιν ἐπ' ἀδείας ἐπαχθῶς φέρεσθαι καὶ ἐξουσιαστικῶς τε ἅμα καὶ ἐπηρεαστικῶς κατὰ τοῦ αὐτοῦ μετοχίου.* (possédant (ο Ισαάκιος Κομνηνός) dans la région intéressée, à l'est de Thessalonique, des biens et la droit de percevoir le revenu fiscal des terres de Lavra) – Actes de Xenophon (εκδ. D. Papachrysanthou) [Archives de l'Athos XV] Παρίσι 1986, No 2 (χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' του Σεπτεμβρίου του 1089) l.3-7: *ἀντί τοῦ ἀφαιρεθέντος (απὸ τη μονῆ Ξενοφώντος) προαστείου τῶν Κεκαυμένων καὶ παραδοθέντος τῶ πανευτυχεστάτῳ σεβαστοκράτορι καὶ περιποθῆτῳ ἀυταδέλφῳ.* Η Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη (Ο βυζαντινός θεσμός της Πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) Θεσσαλονίκη 1990, σ. 303, 374), κάνει λόγο για προνοιακή παραχώρηση του Αλεξίου Α' προς τον σεβαστοκράτορα – Actes d'Esphigmenou (εκδ. J. Lefort) [Archives de l'Athos VI], Παρίσι 1973, No 5 (χρυσόβουλλο Αλεξίου Α' του 1095) l. 11-13: *διὰ τὸ προαφορισθῆναι τὸ δηλωθὲν τῆς αὐτῆς μονῆς προάστειον τὴν Πορταρέαν τῶ μέρει τοῦ ἁγίου ἡμῶν δεσπότου τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος* (On sait que l'empereur céda à ses frères le revenus fiscaux de régions entière, et aussi, au prix de véritables expropriations, de domaines (κτημάτα): le proasteion de Portaréa fut l'un d'eun). Ο εκδότης αναφέρει επίσης στην εισαγωγή των Actes d'Esphigmenou,

σ. 19 ότι ο Αλέξιος Α΄ παραχώρησε στον Ισαάκιο «de revenus et de biens à Kalamaria» – Actes de Lavra I, Appendice II, 1.38-40: *σὺν αὐτῷ δὲ καὶ ὁ σεβαστοκράτωρ κῦρ Ἰσαάκιος τὰ τε ἐν Κασσανδρεία καὶ τὰ ἐκτός. οὐ ταῖς θεσπίσμασιν ἤξαντές τινες τῶν ἀναγραφῶν οὐδ' ἀναγράψαι ἐτόλμησαν, εἰ μὴ μόνον τι πρακτικὸν ἐπεκύρωσε καὶ ἐβεβαίωσε* – Για το Νικηφόρο Μελισσηνό βλ. Άννα Κομνηνή I 89, σ. 6-38: *τὰ δὲ ἦν τιμηθῆναι τὸν Μελισσηνὸν τῷ τοῦ καίσαρος ἀξιώματι καὶ ταυνίας ἀξιωθῆναι καὶ εὐφημίας καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα τῷ τοιοῦτῳ προσήκει ἀξιώματι, δοθῆναι δὲ οἱ καὶ τὴν Θετταλοῦ μεγίστην πόλιν*, I 90.1-3, 92.29-3, 93.1-27, 113.12-13 – Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριῶν* (εκδ. L. Dindorf) 732.9-15: *τὸν δὲ γε Μελισσηνόν, ἐπὶ συμβάσει τετιμῆκασι Καίσαρα καὶ τὴν πόλιν αὐτῷ Θεσσαλονίκην εἰς κατοικίαν ἀπένειμαν, καὶ χορηγίαν χρημάτων..* – Actes de Docheiariou (εκδ.) Ν. Οικονομίδης [Archives de l' Athos XIII] Παρίσι 1984, No 4 (α. 1117) 1.9-10: *ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεως δὲ τοῦ Ἰβάντζη τυγγάνων, ὅπερ καὶ διὰ δωρεᾶς τοῦ ἀειμνήστου καὶ αἰοδίου δεσπότη ἡμῶν τοῦ καίσαρος κῦρ Νικηφόρου τοῦ Μελισσηνοῦ*. (Κατὰ τὸν εκδότῃ ο Νικηφόρος Μελισσηνός ἔλαβε ἀπὸ τὸν Αλέξιο Α΄: «sinon la ville, du moins des biens ou des droits dans la région de Thesssalonique». Το παρὸν ἔγγραφο ἀποδεικνύει ὅτι εἶχε παραχωρηθεῖ στὸν καίσαρα μίᾳ ἐπίσκεψῃ που ὀνομαζόταν τοῦ Ἰβάντζη πιθανόν με τὰ υπόλοιπα φορολογικὰ ἔσοδα τῆς περιοχῆς) – Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204 (εκδ. J. Lefort, Ν. Οικονομίδης, D. Papachryssanthou, V. Kravari, Η. Métrénéli) Παρίσι 1990, No 43 (α. 1085) 1.6-7: *εἰς τὸν ἅγιον ἡμῶν δεσπότην τὸν εὐτυχεστάτον καίσαρα κύριον Νικηφόρον τὸν Μελησινόν περὶ δεσποτίας τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Σπηλαίου καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀμπελωνος* (On savait,... par l'acte Docheiariou No 4 qu'il disposait de biens impériaux en Chalcidique. Le présent document nous apprend que les droits de Mélissènos s'étendaient à la vallée du Strymon). [Για τὸν Νικηφόρο Μελισσηνό βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, ἀναγόμεναι καὶ στέψεις τοῦ βυζαντινοῦ αυτοκράτορος*, ἐν Αθήναις 1956, 156 – Κ. Μπορδάρα, *Καθοσίωσις καὶ Τυραννίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους 1056-1081*, Αθήνα 1984, σ. 69-74 – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 240-245 – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄, σ. 80-84 – G. Zacos – A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. III, Bale 1972, Nos 2697-2699 – M. Mullet, *Thophylact*, No 44 (σ. 362-363) – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Τὸ αξίωμα τοῦ «δεσπότη» καὶ τὰ δεσποτικά ἔγγραφα τῆς Ἠπείρου* (υπὸ ἐκτύπωση) – Για «τὴν Θετταλοῦ μεγίστην πόλιν» βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θεσσαλονίκη, «Πρώτη πόλις Θετταλίας», ΚΔ΄ Δημήτρια. Γ΄ Επιστημονικὸ Συμπόσιο. Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς ἕως καὶ τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας. Θεσσαλονίκη 1991, σ. 65-77, κυρίως 72-73] – Ο Μ. F. Hendy (Studies, σ. 85-90) παραθέτει κατάλογο τῶν προσώπων που ἔλαβαν παραχωρήσεις φορολογικῶν ἐσόδων ἀπὸ τὸν Αλέξιο Κομνηνό. Τὶς παραχωρήσεις αὐτῆς ο Μ. F. Hendy ὀνομάζει «apanages» (κτήσεις) – Βλ. ἐπίσης Η. Ahrweiler, *Mer*, σ. 213-214 – J. Lefort, *Une grande fortune foncière aux X-XIIIe siècles: le biens du monastère d'Iviron en Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (X-XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches* (Collection de l'Ecole Française de Rome 44), Ρώμη 1980, σ. 727-742 κυρίως σ. 737-739: «La création de ce qu'on a appelé des «apanages» en Macédoine sous Alexis Ier, création qui avait été la cause véritable des confiscations ... On sait qu'Alexis Ier affecta à certains proches parents, dès le début de son règne, le revenu de l'impôt et celui de biens du fisc dans de vastes territoires... Ces apanagés, que l'on considère comme associés au pouvoir impérial, exercent à ce titre la justice et dirigent l'administration provinciale qui est passé à leur service... Pourtant l'Etat n'abandonne pas ces droits dans la région... ces apanages forment des enchevêtrements de droits fiscaux, de domaines et de pouvoirs d'Etat, au bénéfice de certains membres d'une famille, celle des Comnène, qui, comme l'écrit en substance Zonaras, considère l'Etat comme un bien familial... le moyen pour Alexis Ier, dans une situation militaire et financière difficile, de s'assurer ou de récompenser des fidélités» – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 238, 365-6, 371. Θεωρεῖ ὅτι οἱ παραχωρήσεις αὐτῆς σχετίζονται με τὸ καθεστῶς τῆς πρόνοιας ἢ τῶν «apanages» – τοῦ ἰδίου, «Fortune et Puissance de l'Aristocratie (Xe-XIe siècle)», ἐν *Hommes et riches dans l'Empire Byzantin*, τ. II VIIIe-XVe siècle, Παρίσι 1991 (στο εἶξ: Fortune), σ. 199-213 – P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993 (στο εἶξ: Manuel I), σ. 164-165, 180-202. Για

Διογένης υπήρξε δούκας της Κρήτης. Μπορεί ο Αλέξιος να τον τίμησε με έναν τίτλο, όχι όμως και με κάποιο αξίωμα⁵³.

Η Έρα Βρανούση στην έκδοση των αυτοκρατορικών εγγράφων της Πάτμου και σε άλλες μελέτες της αναφέρει με βάση τα έγγραφα Νο 8 (χρυσόβουλλο σιγίλλιο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, Ιούλιος του 1119), τη διαθήκη του

τις παραχωρήσεις φορολογικών εσόδων του Αλεξίου Κομνηνού σε συγγενείς του βλ. επίσης Α. Holweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Öströmischen Reiches unter den Komnenen* (Miscellanea Byzantina Monacensia 1) Μόναχο 1965, κυρίως σ. 615-634 – Β. Ferjancić, «Les Sebastokratores à Byzance», *ZRVI* 11 (1968) 141-192 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) κυρίως σ. 142, 148-152 – G. Ostrogorsky, «Observations on the Aristocracy in Byzantium», *DOP* 25 (1971) 2-32, κυρίως σ. 10 και σημ. 30 – L. Maksimović, «Genèse et caractère des Apanages dans l'Empire Byzantin», *ZRVI* 14/15 (1973) 103-154 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) κυρίως σ. 110-115 – Μ. J. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, Αθήνα 21997, σ. 244: ονομάζει τις παραχωρήσεις αυτές, που ήταν προσωρινές, πρόνοιες και τις συνδέει με τις στρατιωτικές πρόνοιες του 12ου αιώνα. Αναφέρει μάλιστα ότι οι συγγενείς του Αλεξίου Α΄ ανέλαβαν τη διοίκηση των διαφόρων περιοχών της αυτοκρατορίας και εισέπρατταν τα έσοδα που θα πήγαιναν υπό κανονικές συνθήκες στο κράτος – Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, Cambridge 1989 (μετάφραση στα ελληνικά από την Ελένη Σταμπόλη, Αθήνα 1997), σ. 70-136, 459-481, κυρίως 122-125, 476-479, διαφωνεί με την άποψη του Μ. Angold και θεωρεί ότι η «στρατιωτική πρόνοια» και οι παραχωρήσεις φορολογικών εσόδων από τον Αλέξιο Α΄ είναι δύο ξεχωριστά φαινόμενα. Επίσης θεωρεί τις παραχωρήσεις αυτές την πιο ακραία περίπτωση λογισίμου (= παραχώρηση φορολογικών εσόδων από το κράτος σε ιδιώτη γαιοκτήμονα). Τα προνόμια αυτά αποτελούσαν μέρος της πολιτικής που αποσκοπούσε στο να συγκεντρώσει την εξουσία στα χέρια των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και μερικών άλλων συγγενών οικογενειών. (Βλ. επίσης και τις βιβλιοκρισίες στο βιβλίο του Α. Harvey: P. Magdalino, *History* 76 (1991) 484-485 – J. Nesbitt, *Speculum* 68.2 (1992) 515-516 – M. Arbagi, *The Historian* 54 (1991) 336-337 – W. Treadgold, *American Historical Review* 96 (1991) 859 – F. E. Shlosser, *Canadian Journal of History* 26 (1991) 489-492 – J. Koder, *JÖB* 42 (1992) 369-371 – C. Morisson, *Revue Historique* 581 (1992) 158-161 – Μ. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 45-47) – Μ. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Παρίσι 1992, σ. 557-558, αναφέρει ότι οι παραχωρήσεις του Αλεξίου Α΄ αποτελούν γενίκευση του λογισίμου: «Ceci s'opère par la généralisation du logisimon, concession de revenu Fiscaux à percevoir par l'intéressé ... l'Etat abandonne une part essentielle de sa souveraineté, la perception de l'impôt» – Πρβ. Ν. Οικονομίδης, *Αυθένται*, 308-317: κάνει λόγο για μία πυραμιδοειδή δομή στη διοίκηση που συμπίπτει με πυραμιδοειδή δομή στις προσωπικές σχέσεις εξάρτησης – Του ιδίου, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, σ. 221-222, 242-243, 248-249: κάνει λόγο για «apanages» και αναφέρει: «On a l'impression que la clause pénale (Lauvra No 51 (a 1092)) est introduire au cas où les droits de Fisc sont gerés par les hommes d'un magnat, et non par les agents de l'Etat. Cela signifierait donc que l'empereur avait cédé au magnat en question tout pouvoir administratif et, par conséquent, la menace de sa colère n'était peut-être pas suffisante pour discipliner les agents du bénéficiaire; mais il gardait, comme il est normal, tout pouvoir legal sur cette region, comme sur tout l'empire, et pouvait imposer les punitions prévues par la loi, comme les amendes énoncées dans une clause pénale» – Πρβ. J. Lefort, *Histoire* 28: «Il semple que l'empereur ait seulement fait don à ses parents des biens qui appartenaient au Fisc».

53. Για παράδειγμα στο σημείωμα της Συνόδου των Βλαχερνών στην τέταρτη θέση υπογράφει ο Γεώργιος Παλαιολόγος, σύγγαμπος του αυτοκράτορα (σύζυγος της Άννας Δούκαινας, αδελφής της αυτοκράτειρας Ειρήνης) μόνο με τον τίτλο του σεβαστού (P. Gautier, *Synode*, σ. 217: *τοῦ σεβαστοῦ κῆρ Γεωργίου τοῦ Παλαιολόγου*).

Θεόκτιστου (MM VI 107) του έτους 1157, No 22 (πρόσταξη του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, Απρίλιος του 1176) και No 21 (Λύση του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου, λίγο πριν τον Νοέμβριο του 1196), ότι ο Αλέξιος Κομνηνός παραχώρησε στη Μονή της Πάτμου μετά το θάνατο του Χριστοδούλου (16 Μαρτίου 1093) και πολύ πριν το 1118 300 μοδίους σίτου ετησίως, ενώ μετά το θάνατο του Ιωσήφ Ιασίτου ο ίδιος ο αυτοκράτορας πλην των 300 μοδίων παραχώρησε στη μονή και 24 χρυσά νομίσματα κατ' έτος. Η Έρα Βρανούση αναφέρει ότι η μονή λάμβανε τη χορηγία του σίτου και τα νομίσματα από το ακρόστιχον της Κρήτης ή *ἐκ τῶν βασιλικῶν ἐπισκέψεων* (αυτοκρατορικά κτήματα) ή *ἐκ τοῦ ἀκροστίχου τῆς Κρήτης*⁵⁴. Η λύση του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου του 1196 αναφέρει ρητά ότι οι 700 μόδιοι (οι 300 μόδιοι καθώς και τα νομίσματα είχαν αυξηθεί από νέες παραχωρήσεις των διαδόχων του Αλεξίου προς τη μονή) προέρχονταν *ἐκ τῶν κατὰ τὴν Κρήτη βασιλικῶν ἐπισκέψεων*.

Η Άννα Κομνηνή, όπως προείπαμε, αναφέρει ότι ο Αλέξιος παραχώρησε την *ἀρχὴ τῆς νήσου Κρήτης εἰς ἐνδιαίτημα ἴδιον* στον Νικηφόρο Διογένη (II 173. 20-21), ενώ μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας του η περιουσία του δημεύθηκε (Φεβρουάριος του 1094)⁵⁵. Θα μπορούσαμε επομένως να αναρωτηθούμε αν η παραχώρηση των 300 μοδίων στη μονή της Πάτμου συνδέεται με τη δήμευση της περιουσίας του Διογένη. Αν υπάρχει κάποια σχέση στα δύο αυτά μέτρα που έλαβε ο Αλέξιος Α΄, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Άννα Κομνηνή με τη φράση *εἰς ἐνδιαίτημα ἴδιον* υπαινίσσεται την παραχώρηση από μέρους του αυτοκράτορα των βασιλικών επισκέψεων της Κρήτης στον Νικηφόρο Διογένη. Θεωρούμε υπερβολικό να υποθέσουμε ότι στον Νικηφόρο Διογένη παραχωρήθηκαν τα φορολογικά έσοδα όλης της Κρήτης, όταν συγγενείς του αυτοκράτορα, όπως ο αδελφός του Αδριανός Κομνηνός, νέμονταν τα φορολογικά έσοδα πολύ μικρότερων και φτωχότερων περιοχών όπως η Κασσάνδρα⁵⁶. Άλλωστε παραχώρηση επίσκεψης αναφέρεται σε έγγραφο της μονής Δοχειαρίου (No 4, l. 9-10 a.1117) προς τον καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνό. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ζωναρά (III 732.11-13) ο Νικηφόρος Μελισσηνός έλαβε την πόλη της Θεσσαλονίκης *εἰς κατοικίαν* καθώς και *χορηγίαν χρημάτων*. Πιο πιθανό θεωρούμε ότι ο Νικηφόρος Διογένης αντικατέστησε το δημόσιο στην εκμετάλλευση των βασιλικών επισκέψεων της Κρήτης και εισέπραττε τα εισοδήματά τους (συμπληρωματικά ίσως λάμβανε και αυτός *χορηγίαν χρημάτων* από το ακρόστιχο της Κρήτης), ενώ μετά τη δήμευση της

54. Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή, σ. 61-63, No 21 και σημ. σ. 212.

55. Για τη δήμευση βλ. ενδεικτικά Κ. Μπουρδάρα, Καθοσίωσις I, σ. 162-164 – J.-C. Cheynet, Fortune, et puissance l'aristocratie (Xe-XIe siècle) στο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. II (εκδ. V. Kravari - J. Lefort - C. Morrisson) Paris 1991, σ. 199-213.

56. Actes de Lavra I No 46, l. 10-17.

περιουσίας του η εκμετάλλευση των βασιλικών επισκέψεων περιήλθε και πάλι στο δημόσιο την άνοιξη του 1094. Ίσως μετά τη ρύθμιση αυτή ο αυτοκράτορας επέτρεψε την εις είδος παραχώρηση σίτου 300 μοδίων στη μονή της Πάτμου από τις βασιλικές επισκέψεις που εκμεταλλευόταν πλέον άμεσα το δημόσιο, πράγμα που δεν μπορούσε να γίνει το 1088 κατά την ίδρυση της μονής, επειδή οι επισκέψεις τότε ανήκαν στον Νικηφόρο Διογένη⁵⁷.

Επιπλέον η Άννα Κομνηνή στην περιγραφή της ανταρσίας του Νικηφόρου Διογένη αναφέρει ότι, πριν από την αποκάλυψη της επιβουλής του, είχε σχεδιασθεί μια απόπειρα δολοφονίας του αυτοκράτορα από κάποιον στρατιώτη τουρκοαρμενικής καταγωγής ύστερα από παρακίνηση του Διογένη. Ο Αλέ-

57. Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά Νο 6 (Απρίλιος του 1088), Νο 7 (Απρίλιος του 1088) όπου δεν αναφέρεται η παραχώρηση 300 μοδίων – Η παραχώρηση μοδίων από τις επισκέψεις της Κρήτης προς τη μονή της Πάτμου σταμάτησε το 1171 (Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά Νο 22, Νο 21) όταν οι βασιλικές επισκέψεις της Κρήτης δόθηκαν από τον Μανουήλ Α΄ στους «εντοπίους» και από τότε το κράτος εισέπραττε νομίματα, ενώ η μονή της Πάτμου λάμβανε (από το 1176) αντί σίτου από το ακρόστιχον της Κρήτης: *νομίσματα τρικέφαλα, τὰ κατὰ τὴν ἡμέραν προτιμώμενα, λίτραι δύο*. (βλ. Ν. Οικονομίδης, Η διανομή των βασιλικών «επισκέψεων» της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού εν Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Γ΄, Αθήνα 1968 σ. 194-201 (στο εξής: Διανομή) – βλ. επίσης Ε. Βρανούση, «Πατμιακά. Πρόσταξις του αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού υπέρ της εν Πάτμω μονής Ιωάννου του Θεολόγου. Χρονολογικά και προσωπογραφικά ζητήματα», εν *Χαριστήριο εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τ. Β΄, Αθήνα 1966, σ. 78-97, κυρίως σ. 80-84 – της ίδιας, «Πατμιακά Ζ΄. Ιστορικές μαρτυρίες για την Κρήτη του ΙΒ΄ αιώνα από πατμιακές πηγές», εν *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄, Αθήνα 1968, σ. 5-15 (στο εξής: Κρήτη) – της ίδιας «Πατμιακά Γ΄. Ο καθηγούμενος της μονής Πάτμου, Ιωσήφ Ιασίτης και η αρχαιότερη αναγραφή χειρογράφων της μονής», *Δ.Χ.Α.Ε.* 4 (1964) 345-352 – της ίδιας, «Πατμιακά Δ΄. Σάββας, καθηγούμενος της μονής Πάτμου», *Ελληνικά* 19 (1966) 216-225 – Για τις επισκέψεις: κτήματα που ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια και αποτελούσαν μία ιδιαίτερη φορολογική ενότητα βλ. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig - Berlin 1927, ανατ. Hildesheim 1960, σ. 151-152 – Δ. Ζακυθινός, *Μελέται ΕΕΒΣ* 17 (1942) 241-243, 22 (1952) 161 – Μ. Dendias, «Συμβολή εις τα της οργανώσεως και λειτουργίας και διοικήσεως εν τω βυζαντινῷ κράτει περί την εποχὴν της υπό των Φράγκων καταλύσεως αυτού», εν *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini* (Παλέριο 1951) Ρώμη 1953, Nedeln 1978, σ. 315-316, 318-319 – Α. Carile, «Partitio terrarum Imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 8 (1965) 228 – Α. Harvey, *Ανάπτυξη* σ. 121-122, 127 – Πρβ. Ν. Οικονομίδης, *Διανομή 196*: ο όρος «επίσκεψις» χαρακτηρίζει τα κτήματα του στέμματος και του δημοσίου. Ήταν κτήματα από τα καλύτερα σε ποιότητα, τα οποία το δημόσιο εκμεταλλευόταν άμεσα: τα εισοδήματα από τις επισκέψεις ήταν σημαντικά για το κράτος, γιατί είχε τα κέρδη του άμεσου καλλιεργητή – Του ιδίου, *L'evolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle*, *TM* 6 (1976) 136 σημ. 66: υπάρχει μία βασική διάκριση μεταξύ αυτοκρατορικών κτημάτων ή κτημάτων του δημοσίου, κτήματα του στέμματος είναι όσα ανήκουν σε βασιλικές επισκέψεις και κουρατωρείες, ενώ του δημοσίου όσα ανήκαν ανέκαθεν στο δημόσιο ή όσα απέκτησε το δημόσιο με το σύστημα του κλάσματος ή της αδορίας – Ε. Βρανούση, *Κρήτη*, σ. 11 – της ίδιας, *Αυτοκρατορικά*, σ. 212 – P. Magdalino, *Manuel I*, σ. 164-168, 171, 234-235: «Episkopseis were in origin imperial or fiscal domains which the emperor did not need to grant out, or could grant on his own conditions».

Ξιος δεν τιμώρησε τον στρατιώτη, αντίθετα τον άφησε ελεύθερο δίδοντάς του δώρα. Από την άλλη δεν έδωσε σημασία στους υπαινιγμούς για ενοχή του Νικηφόρου Διογένη⁵⁸. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία για την ακριβή χρονολόγηση του περιστατικού που έλαβε χώρα πριν από το 1094, ίσως το 1091⁵⁹. Εντούτοις μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το γεγονός αυτό αποτέλεσε

58. Άννα Κομνηνή II. 176-178: *Σφαιρίζοντι γάρ ποτε τῷ αυτοκράτορι κατά τὸ ἐν τῷ μεγάλῳ παλάτιῳ ἱππῆλασιον ἀνὴρ τις βάρβαρος ἐξ Ἀρμενίων καὶ Τούρκων φύς ξίφος ἔσωθεν τῶν ἀμφίων φέρων, ἐπὶ τὸν αυτοκράτορα τῶν σσφαιριζόντων ἀνασειράσαντα τὸν χαλινὸν ἀπολειφθέντα ἐθεάσατο... Ὑπειφιθύριζον οὖν τινες μετὰ τῆς τοῦ Διογένητος γνώμης τῷ τοῦ αυτοκράτορος φόνῳ ἐπιχειρηθέντι τὸν ἀνδρᾶ ἐκείνον, κἂν ὁ βασιλεὺς οὐδ' ὄλωσ ὑπέιχε τούτοις τοῖς λόγοις τὰ ὄντα, ἀλλὰ μᾶλλον ἐβαρυνθῆναι κατ' αὐτῶν* – βλ. Κ. Μπουρδάρα, Ἐγκλημα, σ. 214 – Για το ιερό παλάτιον και το Τζυκανιστηρίον βλ. R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Παρίσι 1964, σ. 106-122 – P. Magdalino, «Manuel Komnenos and the Great Palace», *BMGS* 4 (1978) 104-114, κυρίως σ. 109-113 (= Tradition and Transformation in Medieval Byzantium, Variorum 1991, V) – του ίδιου, *Constantinople médiéval. Etudes sur l'organisation des structures urbaines* [Travaux et Memoires. Monographies 9], Παρίσι 1996, σ. 71: «à travers son oeuvre (της Άννας Κομνηνής) elle emploie les mots βασιλεία et ανάκτορα, le plus souvent sans qualificatif, tantôt pour le Grand Palais, tantôt pour les Palais des Blachernes (par exemple II, σ. 90 (Grand Palais), II σ. 22 (Blachernes)» – Σ. Γ. Γιατίσης, «Τζυκάνιο, το παιχνίδι των βυζαντινών αυτοκρατόρων», εν *Η΄ Πανελληνίο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1987)* [Ελληνική Ιστορική Εταιρεία], Θεσσαλονίκη 1987, σ. 9-16 – του ίδιου, *Ιστορία της Άθλησης και των αγώνων στον Ελληνικό κόσμο κατά τους Ελληνορωμαϊκούς, τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 161-163, 176-177.

59. Η καταγωγή (Τουρκοαρμένιος) του στρατιώτη καθώς και ο τόπος (*ἱππῆλασιον ἐν τῷ μεγάλῳ παλάτιῳ*) όπου συντελεῖται η απόπειρα μας οδηγεί στην υπόθεση συσχετισμού με την επιβουλή του Αρμένιου Αριέβη και του Νορμανδού Κωνσταντίνου Ουμπερτόπουλου, αρχές καλοκαιριού του 1091 (Άννα Κομνηνή II. 146. 28-32, 147. 1-6: *Ὅν πολλοὶ διῆλθον ἡμέραι τῆς τοῦ βασιλέως εἰς τὰ ἀνάκτορα εἰσελεύσεως, καὶ ὁ Ἀριέβης Ἀρμένιος καὶ ὁ Κελτός Οὐμπερτόπουλος .. κοντὰ τοῦ αυτοκράτορος μελετήσαντες ἐφωράθησαν πλῆθος οὐκ ἀγενές πρὸς ταυτηνὴν τὴν βουλήν ἐπισυρόμενοι. Καὶ οἱ ἔλεγχοι παρήσαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐπαρρησιάζετο*). Και στις δύο περιπτώσεις ο αυτοκράτορας βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη. Στην περίπτωση του Αριέβη – Ουμπερτόπουλου η Άννα Κομνηνή πιστεύουμε ότι υπαινίσσεται πως ο αυτοκράτορας βρισκόταν στο παλάτι, όταν πληροφορήθηκε την επιβουλή, ενώ η απόπειρα του στρατιώτη κατά του Αλεξίου συντελέστηκε επίσης στα ανάκτορα. Επιπλέον η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι στην επιβουλή του Αριέβη – Ουμπερτόπουλου εμπλέκονταν υψηλά ιστάμενα πρόσωπα χωρίς να τα κατονομάζει, ίσως μεταξύ αυτών να ακουγόταν και το όνομα του Νικηφόρου Διογένη. Ο J. Shepard (Father, σ. 116-117) υποθέτει ότι η αδυναμία της Άννας Κομνηνής να κατονομάσει τους συνεργούς των Αριέβη – Ουμπερτόπουλου υποδηλώνει ότι οι συμμετέχοντες δεν ήταν υψηλά ιστάμενα πρόσωπα ή μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Κατά την άποψή μας η Άννα δεν τους κατονομάζει διότι ίσως δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία για την ενοχή τους, πράγμα που σημαίνει ότι οι κατηγορίες παρέμεναν αναπόδεικτες υποθέσεις. Αυτό συμφωνεί με το ρήμα «υπειφιθύριζον» που χρησιμοποιεί (βλ. σημ. 58) στην περιγραφή της απόπειρας του στρατιώτη – βλ. Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, σ. 741. 6-13 – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 29, 69-70 – Κ. Μπουρδάρα, Ἐγκλημα, σ. 213 – βλ. επίσης σημ. 26 – Για τους Αρμένιους την εποχή του Αλεξίου Κομνηνού βλ. A. Sharf, *Armenians and Byzantines in the time of Alexius I Comnenus. Confrontation and coexistence* [Bar – Ilan Studies in History 2] (Ramat – Gan, Bar – Ilan Univ. pr. 1984) σ. 101-122 – Για τους Νορμανδούς βλ. W. B. MacQueen, «Relations between the Normans and Byzantium 1071-1112», *Byzantium* 56 (1986) 427-477.

ένδειξη για τις προθέσεις του Νικηφόρου Διογένη και ενίσχυσε τους φόβους του αυτοκράτορα για μία οργανωμένη συνωμοσία.

Ας επανέλθουμε όμως στα κινήματα του Ραψομάτη και Καρύκη για να αναφερθούμε στην ανάμειξη του τάγματος των Αθανάτων στη στάση του πρώτου. Σχετικά με το τάγμα των Αθανάτων που υπερασπιζόταν την Κύπρο, το οποίο είχε δημιουργηθεί την εποχή του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) μετά τη μάχη του Ματζικέρτ (1071) και αποτελούνταν από Μικρασιάτες πρόσφυγες, η Άννα Κομνηνή αναφέρει ρητά ότι: *τοῦ μὲν οὖν κοινοῦ τοῦ στρατοῦ οὗ τοσοῦτον ἔμελλε τῷ Νικηφόρῳ (Διογένη) ἤδη γὰρ ἅπαντες πρὸς αὐτὸν ἀπονενεύκασιν*⁶⁰. Ο Στ. Κυριακίδης παρατηρεί ότι: «είναι αξιοσημείωτον ότι η Άννα εκφράζεται μετά τινος καταφρονήσεως περὶ των αθανάτων, ως απειροπολέμων. Τούτο πιθανῶς οφείλεται εἰς το γεγονός ότι οὔτοι ἦσαν πιστοὶ εἰς τον (Νικηφόρο) Βοτανειάτη, ὡς ἡ ἰδία λέγει»⁶¹. Η απομάκρυνση των αθανάτων ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη, που δεν γνωρίζουμε πότε ἐγινε, οφείλεται στην ἀμφίβολη πίστη τους πρὸς τον αυτοκράτορα Ἀλέξιο Α΄, γεγονός που ἀποδεικνύει και ἡ συνακόλουθη ἀνάμειξή τους στο κίνημα του Ραψομάτη. Ο J.-C. Cheynet θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνταρσία του Νικηφόρου Διογένη μπορεῖ να ἐξηγηθεῖ ὡς ἡ εχθρική ἐκδήλωση στις στρατηγικές ἐπιλογές του Ἀλεξίου που ἀποσκοπούσαν στην υπεράσπιση τῆς Δύσης εἰς βάρος τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ μεγάλες στρατιωτικές οἰκογένειες τῆς Ἀνατολῆς ἀλλὰ και τὰ τάγματα, ὅπως αὐτὸ των Αθανάτων, στρατολογήμενα ἀπὸ πρόσφυγες τῆς Μ. Ἀσίας, ἐβλεπαν τὴν Ἀνατολή να περνά στα χέρια των Τούρκων και ἀντέδρασαν στην πολιτική αὐτή⁶².

Προτού προχωρήσουμε στη διερεύνηση τῆς σύνδεσης των στάσεων Καρύκη και Ραψομάτη με τον Νικηφόρο Διογένη, πρέπει να δοῦμε κατὰ πόσο συνδέονται μεταξύ τους οἱ ἀνταρσίες στην Κρήτη και στην Κύπρο.

60. Άννα Κομνηνή II 174.9-10, 179.5-9, 180.4-5.

61. Άννα Κομνηνή II 18.20-21 *Ἀθάνατοί τε γὰρ τινες αὐτῆ κατελείφθησαν χθῆς και πρῶην ξίφους ἡμένοι και δόρατος*, I. 92.2-12: *τοὺς ἀθανάτους λεγομένους ἐμάνθανε, στρατεύματα δὲ τοῦτο τῆς Ρωμαϊκῆς δυνάμεως ἰδιαίτατον ... οἱ (ἀθάνατοι) μὲν γὰρ αὐτόχθονες ὄντες τῷ βασιλεῖ (Νικηφόρῳ Βοτανειάτη) πολλὴν τὴν εἰς αὐτὸν ἐξ ἀνάγκης ἔχοντες εὐνοϊαν θάπτον ἂν τὰς ψυχὰς προδοῖεν ἢν πονηρόν τι κατ' αὐτοῦ μελετῆσαι πεισθήσονται* – Στ. Κυριακίδης, Βιβλιοκρισία στο ἔργο του F. Dölger, («Aus den Schatzkammern des heiligen Berges», Μόναχο 1948) ἐν *Μακεδονικά* 2 (1941-52) 718-736, κυρίως σ. 722-724 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 97: ἀναφέρει ὅτι τον Ραψομάτη υποστήριξε ἓνα μέρος ἢ ὅλο το τάγμα των Αθανάτων – Για το τάγμα των Αθανάτων βλ. P. Gautier, Nicephore Bryenios..., σ. 265. 14-276. 11, 271. 14-26, 275. 28 – Μιχαήλ Ἀτταλειάτης [εκδ. J. Bekker, *Michaelis Attaliatae, Historia* (C.S.H.B.), Βόννη 1853, σ. 211.6-9, 243.11-13 – H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 27-28 – N. Oikonomides, *Organisation*, σ. 144-145 – H. J. Kühn, *Die byzantinische Armee in 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, Βιέννη 1991, σ. 39-40, 243-246 (στο ἐξῆς: *Armee*) – I. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινὸ Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 355.

62. J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 366-367.

Διάφορες ερμηνείες δόθηκαν από τους νεότερους ιστορικούς για το είδος της ανταρσίας των Καρύκη και Ραψομάτη. Οι Κ. Σάθας, G. Hill, D. Alastos, C. P. Kyrris θεωρούν ότι ο Ραψομάτης στασίασε μετά από συνεννόηση με τον Καρύκη στην Κρήτη και τον Τζαχά, εμίρη της Σμύρνης, ο οποίος κατέλαβε τα νησιά Λέσβο και Χίο⁶³. Αντίθετα οι Δ. Τσουγκαράκης και Θ. Δετοράκης θεωρούν ότι οι δύο εξεγέρσεις στην Κύπρο και την Κρήτη συνέπεσαν, χωρίς όμως να αποτελούν μέρος ευρύτερης συνωμοτικής κίνησης⁶⁴. Ο Α. Σαββίδης πιστεύει ότι ο Ραψομάτης δρούσε σε συνεννόηση με τον Καρύκη, αν και αυτό δεν έχει αποδειχθεί οριστικά· αντίθετα δεν θεωρεί ότι οι δύο στασιαστές ήρθαν σε συνεννόηση με τον Τζαχά⁶⁵. Η Η. Ahrweiler ονομάζει τις δύο ανταρσίες αποσχιστικά κινήματα (*mouvements séparatistes*)⁶⁶, ενώ η Ε. Malamut κάνει λόγο για τοπικές επαναστάσεις που σκοπό είχαν την απόσχιση των δύο νησιών από την αυτοκρατορία. Οι Καρύκης και Ραψομάτης εκμεταλλεύτηκαν τη διοικητική θέση που κατείχαν για να στασιάσουν. Οι εξεγέρσεις αυτές κατά την Ε. Malamut αποτελούν το προοίμιο των μεγάλων αποσχιστικών κινήματων του τέλους του 12ου αιώνα⁶⁷. Αντιθέτως οι P. Gautier

63. Κ. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη II, ξδ΄ – G. Hill, *Cyprus*, σ. 297 – D. Alastos, *Cyprus*, σ. 138 – C. P. Kyrris, *Cyprus*, σ. 209.

64. D. Tsougarakes, *Byzantine Crete*, Αθήνα 1988, σ. 80 και σημ. 231 – του ίδιου, *Κρήτη*, σ. 46 – Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, σ. 155-156.

65. Α. Savvides, *Μελέτες*, σ. 30 – του ίδιου, *Βιβλιοκρισία στο έργο του C. P. Kyrris, History of Cyprus, Λευκωσία 1985, Παρνασσός 29 (1987) 379-384, σ. 383 (= Μελέτηματα, σ. 477-482, σ. 481) – του ίδιου, *Consolidation*, σ. 3 – του ίδιου, *Action*, σ. 133.*

66. Η. Ahrweiler, *Mer*, σ. 185-186 – Α. Παπαγεωργίου, *Κύπρος*, σ. 54 – Δ. Τσουγκαράκης, *Κρήτη*, σ. 47-48 – C. P. Kyrris, *Cyprus*, σ. 209 – M. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204*, Αθήνα 1997, σ. 289: κάνει λόγο για κυπριακή παράδοση αυτονομιστικών κινήματων.

67. Ε. Malamut, *Iles*, σ. 92-95 – Για τα αποσχιστικά κινήματα στα τέλη του 12ου αι. βλ. J. Hoffmann, *Rudimente von territorial Staaten in byzantinischen Reich (1071-1210)* [*Miscellanea Byzantina Monacensia 17*], Munich 1974 – R. Radić, *Local Rulers in Byzantium at the End of Twelfth Century and the First Decades of the Thirteenth*, *ZRVI 24/25 (1986) 151-189* (στα σερβικά με αγγλική περίληψη) – Α. Σαββίδης, *Στασιαστικά κινήματα* – του ίδιου, *Internal Strife and Unrest in Later Byzantium, XI-XIII Centuries (A. D. 1025-1261). The Case of Urban and Provincial Insurrections (Causes and Effects)* *Σύμμεικτα 7 (1987) 237-273* – του ίδιου, *Some Crucial Issues Concerning XI-XIII Century Byz. Internal History from Basil II's Death to the Recapture of Constantinople (A. D. 1205-1261)* *Βυζ. Δόμος 5-6 (1992) 103-122* – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 1 κ. ε. (καθώς και τις βιβλιοκρισίες των J. Richard, *Ac. Inscr. et Belles Lettres 2 (1991) 295-296* – A. Failler, *REB 49 (1991) 296-298* – M. Kaplan, *Revue historique 285 (1991) 395-398* – M. Dabrowska, *Kwartalnik Historyczny 99 (1992) 132-133* – W. E. Kaegi, *Speculum 67 (1992) 648-650* – P. Karlin – Hayter, *An. Boll 110 (1992) 194-197* – F. Tinnefeld *D.A. 48 (1992) 310* – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Βυζαντινά 19 (1998) 395-397* – καθώς και τις παρατηρήσεις του M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 47-49, 285-287 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Β΄ 2 (867-1081), Θεσσαλονίκη 2^η 1997, σ. 235-260, 497* – C. Pitsakis, «*La révolution dans le droit de l'Eglise d'Orient. Doctrine et pratique canonique de la Nouvelle Rome: une brèche dans le concept de symphonie?*»,

και Ι. Καραγιαννόπουλος δεν συμφωνούν με τον όρο «αποσχιστικά» κινήματα· πιστεύουν ότι πρόκειται για ενέργειες φιλόδοξων στρατηγών που εκμεταλλεύθηκαν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο αυτοκράτορας στην Ευρώπη και την Ασία, χωρίς όμως να έχουν λαϊκή υποστήριξη⁶⁸.

Από την πλευρά μας πιστεύουμε ότι τα κινήματα του Καρύκη και Ραφιομάτη είχαν κοινή αφετηρία. Επρόκειτο για στρατιωτικά κινήματα που εκμεταλλεύτηκαν τη γενική δυσαρέσκεια του πληθυσμού των δύο νήσων προς τον Αλέξιο Κομνηνό λόγω των φορολογικών βαρών που τους επέβαλε. Η Άννα Κομνηνή όταν αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε τις στάσεις τους στα δύο νησιά υπονοεί ότι ξέσπασαν ταυτόχρονα⁶⁹. Οι «Μούσαι Αλεξιάδες

στο: *La Roma alla terra Roma. Documenti et studi. Antichità e rivoluzioni da Roma a Constantinopoli a Mosca* (εκ. P. Catalano και G. Lobrano), Ρώμη 1993, σ. 237-262 και σημ. 49, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

68. P. Gautier, *Defection*, σ. 225 – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία III*, σ. 62-63 – D. Tsougarakis, *Defection*, σ. 283-87, του ίδιου, *Κρήτη*, σ. 48: αναφέρει ότι δεν υπάρχει καμία ένδειξη πως αυτά τα κινήματα έβρισκαν ανταπόκριση ή υποστήριξη στις λαϊκές μάζες, μια και υπήρχε η δυνατότητα να επιχειρούνται ερήμην του λαού, αφού ο στρατός, που ήταν το όργανο κάθε εξέγερσης, είχε μετατραπεί ολοκληρωτικά σε μισθοφορικό. Κατά την άποψη του τα κινήματα της Κρήτης δεν ήταν αποσχιστικά: «In short even if such a revolt had taken place, or even if Karykes rebellion had had a fiscal character (a fact that cannot be deduced from the sources), it would be too fat-fetched to infer from only this event that the population of Crete supported or pursued separatist movements» – Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η Κύπρος βασικός σταθμός επικοινωνίας Βυζαντινών και Φράγκων της Παλαιστίνης τον 12ο αιώνα εν Cyprus and the Crusades* (Λευκωσία 6-9 Σεπτ. 1994), Λευκωσία 1995, σ. 19-26, 19: «η απόσταση από το κέντρο της αυτοκρατορίας και η απομόνωση του νησιού διευκόλυνε τις ανταρσίες φιλόδοξων στρατηγών, που ενώ στέλνονταν από την Κωνσταντινούπολη, για να διοικήσουν την περιοχή, κατέληγαν άπληστοι επαναστάτες που φιλοδοξούσαν να αποκόψουν την Κύπρο από το υπόλοιπο Βυζαντινό Κράτος και να διοικήσουν ως ανεξάρτητοι ηγεμόνες» – Katia Galatariotou, *Saint*, σ. 198-199, η οποία θεωρεί τα κινήματα του Θεόφιλου Ερωτικού και του Ραφιομάτη αποσχιστικά, εντούτοις αναφέρει ότι αυτά δεν πρέπει να τα βλέπουμε μόνο ως απόπειρες φιλόδοξων κυβερνητών που ήθελαν να ανεξαρτητοποιηθούν από την Κωνσταντινούπολη. αντιθέτως συνδέονται και με την δυσαρέσκεια του πληθυσμού εξαιτίας της επαχθούς φορολογίας. Την άποψη της στηρίζει στις Μούσες του Αλεξίου Κομνηνού (βλ. σημ. 14) όπου αναφέρεται ότι επαναστάτησαν γενικά οι Κύπριοι και οι Κρήτες και όχι ονομαστικά οι Καρύκης και Ραφιομάτης (βλ. επίσης και τις βιβλιοκρισίες στο έργο της Katia Galatariotou: A. M. Talbot, *Rel. St. Rev* 19 (1993) 81- J. Rosser, *Speculum* 68 (1993) 1123-1125 – D. J. Constantelos, *Cherch History* 63 (1994) 440-441- M. Kaplan *B.Sl.* 57 (1996) 199-201 – J. Muniz, *Heythrop. Journal* 34 (1993) 204-212 – Α. Σαββίδης, *Βυζαντιανά* 18 (1998) 357-358 – καθώς και τις παρατηρήσεις του M. Angold, *Αυτοκρατορία* σ. 287-289). A. Savvides, *Action*, σ. 134: «their secessions —whether in collusion or independently— were most probably of a separatist nature». – Για τον ρόλο του λαού στα κινήματα βλ. Ν. Οικονομίδης, «Ο πολιτικός ρόλος του λαού των επαρχιών στο Βυζάντιο (7ος-11ος αιώνας)», *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου*, Αθήνα 1993, σ. 187-199: στην περίπτωση του Καρύκη κι Ραφιομάτη κάνει λόγο για αποσχιστικά κινήματα τοπικών στρατιωτικών αρχηγών εκπροσώπων της επαρχιακής αριστοκρατίας, που αντιτίθενταν στις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες του Βυζαντίου.

69. Άννα Κομνηνή II 162.10-12: *καί μεμαθηκώς ό αυτοκράτωρ τήν τοῦ Καρύκη ἀποστασίαν καί ότι τήν Κρήτην κατέσχεν, εκείθεν δέ ό Ραφιομάτης τήν Κύπρον.*

Κομνηνιάδες», ποίημα συνταγμένο σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο πιθανότατα από τον Αλέξιο λίγο πριν από το τέλος της βασιλείας, αναφέρουν ότι: *και Κρήτες ἀντάραντες ἐν τυραννίδι, καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἠγείσθαι νόμοις*⁷⁰. Ο Μιχαήλ Ψελλός δίδοντας τον ορισμό της τυραννίδος γράφει ότι: *τυραννίς δὲ αὐτοχειροτόνητος βασιλεία καὶ τῶν καθεστηκότων νόμων ὀλιγογρία*⁷¹. Πιστεύουμε ότι η ομοιότητα μεταξύ των στίχων και του ορισμού είναι εμφανής⁷². Κατά τη γνώμη μας ο αυτοκράτορας διατυπώνει με άλλα λόγια τον ορισμό της τυραννίδος με υποκειμένα τους Κρήτες και τους Κύπριους, οι οποίοι καθοδηγούμενοι από τους Καρύκη και Ραφομάτη ἐν τυραννίδι παραβίασαν το θείο νόμο⁷³. Εξετάζοντας τους όρους «τύραννος» και «τυραννίς» διαπιστώνουμε ότι ο όρος «τύραννος», σύμφωνα με την Αικ. Χριστοφιλοπού-

70. P. Maas, *Musen*, σ. 351-52, 356-58 – M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 293 – Katia Galataridou, *Saint*, σ. 198 και σημ. 69 – P. Magdalino, *Manuel I* σ. 27-30: «The Muses deserve to be taken seriously as an authentic statement of the political perceptions of the man who had pulled the Byzantine empire out of a technical crisis» – M. Mullett, *Alexios Komnenos and Imperial Revival in New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries* (Papers from the Twenty – sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992, εκδ. P. Magdalino) *Variorum Reprints* 1994 σ. 259-267 (στο εξής: *New Constantines*) – J. Shepard, *Father* σ. 70-76.

71. Μιχαήλ Ψελλός, *Scripta Minora I* σ. 286 – P. Gautier, *Discours*, σ. 64, σ. 194-203: No 4 (Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγος εις τὸν πορφυρογέννητον κῆρ Κωνσταντῖνον (Δούκα)* (συνταγμένος γύρω στα 1085/86), σ. 196.15: *καὶ τὴν μὲν βασιλείαν τυραννίς ἐνεδρεύει* – Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις I*, σ. 137, 140-141 και σημ. 255: «εις τὰς φιλολογικὰς πηγὰς χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως οἱ ὅροι καθοσίωσις, ἐπιβουλή, μελέτη, τυραννίς, (συννομοσία, ἀνταρσία, ἀποστασία, μούλτος). Κυρίως, ὁμως, χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος τυραννίς δια περιπτώσεις καθαρῶς καθοσιώσεως, ἐνῶ δὲν συμβαίνει τὸ ἀντίθετο» – τῆς ἰδίας, *Καθοσίωσις II*, σ. 75 – Η Άννα Κομνηνή χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους «ἀποστασία» καὶ «τυραννίς» ἀδιακρίτως, π. χ. τὴν στάση τοῦ Νικηφόρου Διογένη χαρακτηρίζει ἄλλοτε με τὸν ἕνα ὄρο καὶ ἄλλοτε με τὸν ἄλλο (II 178. 30, 185. 25).

72. Η φράση *φεύγοντες ἠγείσθαι νόμοις* ἴσως δηλώνει τὸν «ἐμπυχο νόμο» δηλαδή τὸν νόμο αὐτοκράτορα. Για τὸν ἐμπυχο νόμο βλ. Θεμιστίος [εκδ. H. Schenkl – G. Downey, *Themistii orationes que supersunt I*, Λευψία 1965 (λόγοι 1-19)] *Λόγος 5*. 64β (I 93. 19): *νόμον ἐμπυχον εἶναι φησι τὸν βασιλέα.* – βλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Θεσσαλονίκη 1992*, σ. 25-35 – βλ. ἐπίσης ἐνδεικτικὰ, Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις I*, σ. 131-4 – P. Magdalino, *Aspects of Twelfth – Century Byzantine Kaiserkritik*, *Speculum* 58 (1983) 326-46 – G. Dagron, *Lawful Society and Legitimate Powers: Ἐννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή ἐν Law and Society in Byzantium Ninth-Twelfth Centuries* (εκ. A. E. Laiou – D. Simon), Washington 1994, σ. 27-51 – τοῦ ἰδίου, *Empereur et Pretre. Etude sur le «Cesaropapisme» byzantin*, Παρίσι 1996 – M. Mullett, *Alexios I Komnenos and imperial renewal in New Constantines*, σ. 259-267 – τῆς ἰδίας, *The Imperial vocabulary of Alexios I Komnenos in Alexios I Komnenos*, σ. 359-397 – R. J. Macrides, *From the Komnenoi to the Paleologoi: Imperial models in decline and exile in New Constantines*, σ. 269-282.

73. D. Tsougarakis, *Defection*, σ. 286: θεωρεῖ ὅτι ἡ λέξη «τυραννίς» περιγράφει μόνον τὸν Καρύκη: «Alexios I himself, in the poem he dedicated to his son and successor John, used the word τυραννίς to describe the Cretan revolt. Since tyrannis means a despotic rule obtained by force or fraud, it is clear that in using this word the emperor had a specific person in mind who “raised hands” against him, despite the fact that for poetic reasons the word “Cretans” was also used».

λου, δηλώνει τον ανταπαιτητή του θρόνου είτε πέτυχε τον σκοπό του είτε όχι⁷⁴. Η Κ. Μπουρδάρα αναφέρει ότι τυραννίδα είναι ο σφετερισμός από κάποιον της ιδιότητας και του αξιώματος του αυτοκράτορα και η περιφρόνηση του νόμιμου αυτοκράτορα και των καθεστηκότων νόμων⁷⁵.

Αν τα κινήματα δεν ήταν αποσχιστικά, πρέπει να εξετάσουμε για ποιο λόγο συμμετείχαν οι Κρήτες και οι Κύπριοι όπως βεβαιώνουν οι «Μούσες»⁷⁶. Οι Καρύκης και Ραψομάτης με την υποστήριξη των φρουρών και με αφορμή τη δυσαρέσκεια του πληθυσμού εξ αιτίας των φορολογικών βαρών αλλά και την απειλή του Τζαχά αποκήρυξαν τον αυτοκράτορα, επιδιώκοντας την εκλογή νέου αυτοκράτορα και δυναστείας ή είχαν σκοπό να σφετερισθούν οι ίδιοι το αυτοκρατορικό αξίωμα⁷⁷. Σφετερισμός εντούτοις των συμβόλων της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Ραψομάτη πιστεύουμε ότι θα παραδιδόταν από την Άννα Κομνηνή στη σχετικά εκτενή περιγραφή της συμπεριφοράς του. Αν οι δύο στάσεις είχαν σκοπό την ανατροπή του αυτοκράτορα, αυτό μπορεί να

74. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ενδείξεις δια την χρονολόγησιν του Ακάθιστου Ύμνου, ΕΕΒΣ ΛΕ' (1966-67) 46-67, κυρίως σ. 49-54 – Πρβ. J.-C. Cheynet, Toparque et topotèrètes à la fin du I^e siècle, REB 42 (1984) 215-224, σ. 217 και σημ. 18: «Appliqué à des Byzantines ce terme (τύραννος) a une valeur ambiguë; tantôt il peut désigner un révolté contre l'autorité légitime, tantôt, sans connotation péjorative, un homme digne d'exercer le pouvoir» – του ίδιου, Pouvoir, σ. 177-190: «Le tyranos et alors celui qui possède l'ensemble des vertus permettant de mériter le pouvoir ... tyrannie, à l'intérieur de l'Empire, il s'agit donc de toute aspiration au pouvoir impérial, non encore légitimée. Le terme désigne aussi le processus inverse de la perte de la légitimité, qui conduit à la tyrannie».

75. Κ. Μπουρδάρα, Καθοσίωσις σ. 140-141 – Για την τυραννίδα και τον τύραννο επίσης D. H. Olster, The Politics of Usurpation in the Seventh Century: Rhetoric and Revolution in Byzantium, Amsterdam 1993, κυρίως σ. 139-182 – R. Morris, Succession and Usurpation: Politics and Rhetoric in the late Tenth Century εν *New Constantines*, σ. 199-214 – Nike Catherine Koutrakou, La Propagande Impériale. Byzantine Persuasion et Réaction (VIIe – Xe siècles), [Bibliothèque «Sophie N. Saripolou» 93] σ. 294-298.

76. Παρά το ότι ο Δ. Τσουγκαράκης (Κρήτη, σ. 48 και Defection, σ. 285-287) υποστηρίζει πως οι στάσεις επιχειρούνταν ερήμην του λαού και ότι η χρήση των λέξεων «Κρήτες» και «Κύπριοι» στις «Μούσες» γίνεται για ποιητικούς λόγους δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ένα κείμενο όπως οι «Μούσες», συνταγμένο πιθανότατα από τον αυτοκράτορα, δεν δηλώνει τους επαναστάτες με το όνομά τους αλλά τον πληθυσμό της Κρήτης και της Κύπρου. – Για την βυζαντινή μετρική και την εξέλιξή της βλ. ενδεικτικά M. D. Lauxtermann, The Spring of Rhythm, An Essay on the Political Verse and Other Byzantine Metres. [Byzantuna Vindobonensia 22], Βιέννη 1929, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

77. Πρβ. επίσης E. Malamut, Les îles de la mer égée de la fin du XIe siècle à 1204, Byz. 52 (1982) 310-348, κυρίως σ. 347-348, η οποία αναφέρει ότι σκοπός της επανάστασης του Καρύκη δεν ήταν ούτε ο σφετερισμός της αυτοκρατορικής εξουσίας ούτε η ανακήρυξη ενός αυτοκράτορα (ni de couronner un empereur) αλλά η απόσχιση της νήσου από την αυτοκρατορία (il y avait sans aucun doute une volonté d'indépendance régionale: il s'agit bien d'un mouvement séparatiste). Ο χαρακτηρισμός «τυραννίς» περιγράφει, κατά την άποψή της, την αποσχιστική αυτή ενέργεια. Η E. Malamut εντούτοις απομονώνει τον όρο «τυραννίς» και δεν εξετάζει ούτε το εννοιολογικό του περιεχόμενο ούτε την σχέση του με τα συμφραζόμενα του κειμένου.

σημαίνει επίσης ότι ίσως τότε στόχευαν να πλήξουν το κύρος της δυναστείας των Κομνηνών και όχι ότι ήταν αποσχιστικά κινήματα. Επομένως Κρήτες και Κύπριοι ίσως στασίασαν κατά του αυτοκράτορα παραβιάζοντας τους καθεστηκότες νόμους που ορίζουν τη νόμιμη αρχή (*ἀρχῆς κατασπᾶν τῆς δοθείσης ὑπόθεν*)⁷⁸ για να επιβάλουν στη θέση του τον δικό τους εκλεκτό.

Την ερμηνεία αυτή μπορούμε να δούμε και στη διήγηση του Ιωάννη Ζωναρά ο οποίος αναφέρει ότι στην Κρήτη και στην Κύπρο σημειώθηκαν στάσεις με υποκινητές στην Κρήτη τον Καρύκη *ἀντάραντος χεῖρα τῷ βασιλεῖ* και στην Κύπρο τον Ραψομάτη⁷⁹. Ο Ιωάννης Ζωναράς αποφεύγει να ονομάσει την ανταρσία τυραννίδα, κατά τη γνώμη μας, διότι δεν θεωρεί τους δύο στασιαστές τυράννους, σφετεριστές δηλαδή της αυτοκρατορικής εξουσίας, εντούτοις δηλώνει ότι οι στάσεις τους στόχευαν στην ανατροπή του αυτοκράτορα και κατ' επέκταση της δυναστείας του. Με τις φράσεις: *ἀντάραντες ἐν τυραννίδι και ἀντάραντος χεῖρα τῷ βασιλεῖ* ίσως υπογραμμίζεται η ενέργεια της ανατροπής της νομίμου αρχής προς χάριν κάποιου άλλου προσώπου⁸⁰. Παρά ταύτα δεν κατονομάζεται το πρόσωπο αυτό, ούτε δηλώνεται ως τύραννος διότι, κατά την άποψή μας, η ενέργεια αποτελούσε επιθυμία των στασιαστών και εκπορευόταν από αυτούς χωρίς τη συμμετοχή εκείνου χάριν του οποίου οι στασιαστές οδηγούνται *ἐν τυραννίδι*⁸¹.

Επιπλέον, αν ο συλλογισμός είναι σωστός, τότε ο κοινός στόχος των στασιαστών μάλλον υποδηλώνει τη συνεννόηση μεταξύ τους· άλλωστε στις σημαντικότερες πηγές (Μούσες, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Ζωναράς), η στάση της Κύπρου έπεται αυτής της Κρήτης. Εντούτοις, η ισχυρή παρουσία του Τζαχά στο Αιγαίο και ο άμεσος κίνδυνος για τα δύο νησιά πιθανόν δεν άφηνε στους Καρύκη και Ραψομάτη περιθώρια για περαιτέρω οργάνωση και συντονισμό των ενεργειών τους. Η άμεση επέμβαση του αυτοκράτορα αμέσως μετά την καταστροφή του στόλου του Τζαχά από τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό το καλοκαίρι του 1092 είχε σκοπό τον αιφνιδιασμό και την καταστολή των δύο στάσεων, πριν προλάβουν οι δύο επαναστάτες να αντιδράσουν και να εκμε-

78. P. Maas, *Musen*, σ. 357, στ. 298 – βλ. και σημ. 14.

79. Βλ. σημ. 15.

80. Ο αυτοκράτορας ίσως είχε στη σκέψη του κάποιο πρόσωπο, όταν αναφερόταν στην τυραννίδα, αυτό όμως δεν ήταν ούτε ο Καρύκης ούτε ο Ραψομάτης αλλά το πρόσωπο που αυτοί με την υποστήριξη του λαού της Κρήτης και της Κύπρου θέλησαν να επιβάλουν ως αυτοκράτορα.

81. Η φράση του Ιωάννη Ζωναρά (III 737. 9-10) *ἀλλά και αὐται τῇ Ρωμαίων ἀθῆς οὐκ εἰς μακρὸν ἐπανεσώθησαν ἡγεμονία*, κατά την άποψή μας, δεν δηλώνει ότι οι περιοχές είχαν αυτονομηθεί από την αυτοκρατορία αλλά ότι οι αυτοκρατορικές δυνάμεις επέβαλαν την τάξη στα δύο νησιά, η οποία είχε διασαλευθεί λόγω των στάσεων, όπως γίνεται κάθε φορά που μια στάση καταστέλλεται και αποκαθίσταται η νόμιμη αρχή, πόσο μάλλον, όταν η στάση αυτή διαρκεί δύο χρόνια.

ταλλευθούν το πλεονέκτημα της ήττας του Τζαχά, για να συντονίσουν τις ενέργειές τους.

Ο Αλέξιος Κομνηνός είχε δύο βασικούς λόγους να φοβάται τη σύμπραξη των δύο επαναστατών. Ο πρώτος, κατά τη γνώμη μας, ήταν ο φόβος για επέκταση της επανάστασης στο θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου. Η παρουσία του Ευμάθιου Φιλοκάλη, κριτή και πραιτόρα του θέματος, μέλους μιας οικογένειας στην οποία ο αυτοκράτορας είχε απόλυτη εμπιστοσύνη⁸² και ο διορισμός του στη θέση του στρατοπεδάρχη της Κύπρου μετά την καταστολή των κινημάτων, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Φιλοκάλης ήταν εκείνος που ανέλαβε το έργο της ενημέρωσης του αυτοκράτορα για την πορεία των κινήματων. Άλλωστε η μόνη δυνατή διόδος επικοινωνίας μεταξύ Κύπρου, Κρήτης και Κωνσταντινουπόλεως ήταν από δυσμάς μέσω του θέματος Ελλάδος-Πελοποννήσου εξ αιτίας της παρουσίας του Τζαχά στο Ανατολικό Αιγαίο⁸³. Επιπλέον η παρέμβαση του αγίου Μελετίου του νέου για συνομολόγηση ειρήνης μεταξύ Καρύκη και Ιωάννη Δούκα αποδεικνύει ότι το κίνημά του ήταν γνωστό στο θέμα Ελλάδας-Πελοποννήσου, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε κάποια προσπάθεια επικοινωνίας του επαναστάτη με τις αντίστοιχες φρουρές του θέματος.

Ο δεύτερος βασικός λόγος, κατά την άποψή μας, ήταν η υποψία του Αλεξίου Κομνηνού για πιθανή σύμπραξη των δύο στασιαστών με την παράταξη του Νικηφόρου Διογένη. Σ' ένα τέτοιο ενδεχόμενο τα δύο νησιά θα αποτελούσαν βάσεις του Νικηφόρου Διογένη. Η πληροφορία της Άννας Κομνηνής ότι το κοινόν του στρατοῦ (οι στρατιώτες) ήταν με το μέρος του Διογένη καθώς και οι δεσμοί του με την Κρήτη ενισχύουν την υπόθεση. Αντίθετα προς τον J.-C. Cheynet, δεν θεωρούμε ότι ο Νικηφόρος Διογένης όριζε τους αξιωματούχους της Κρήτης. Σε μια τέτοια περίπτωση η ανταρσία του Καρύκη θα σήμαινε άμεση ρήξη του Διογένη με τον αυτοκράτορα ήδη από το 1091, διότι ο Καρύκης θα αποτελούσε ίσως «οικείο» ή «άνθρωπον» του Διογένη⁸⁴. κάτι τέτοιο

82. Βλ. σημ. 51.

83. E. Malamut, *Iles*, σ. 549, 551.

84. Για τους όρους *οικείος* και *άνθρωπος* βλ. J. Verpauw, *Les Oikéioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale*, REB 23 (1965) 89-99 – J. Ferluga, *La ligesse dans l'Empire Byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance*, ZRVI 7 (1961) 97-123 (= J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans*, Amsterdam 1976) – H. E. Beck, *Byzantinisches Gefolgschaftswesen*, Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil – Hist. K1. (1965) 1-32 (= H-G Beck, *Ideen und Realitäten in Byzanz*, *Variorum* 1972, XI) – V. A. Arutjunova, *A propos des «άνθρωποι» du «Typikon» de Gregoire Pacourianos*, (στα ρωσικά) V. V. 29 (1968) 63-76 – B. Ferjancić, *L'Aparnage du Cesar Jean Roger* (στα σερβικά με γαλλική περίληψη), ZRVI 12 (1970) 193-201 – G. Ostrogorsky, *Aristocracy*, σ. 13-16 – N. Οικονομίδης, *Αυθένται*, σ. 308-317 – I. Sorlin, *Publications sovietiques sur le Xie siècle*, TM 6 (1976) 367-398 όπου και η σχετική με το θέμα σοβιετική βιβλιογραφία – E. Patlagean, *Les debuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'Histo-*

όμως δεν βεβαιώνεται από τις πηγές. Αντιθέτως, ο Διογένης εξαιτίας του κινήματος του Καρούχη πιθανότατα είχε χάσει τις προσόδους από τις γαίες της Κρήτης. Από τη στιγμή που η Κρήτη ήταν *ένδιαίτημα ἴδιον* του Νικηφόρου Διογένη, η αποστολή του Ιωάννη Δούκα και η καταστολή της ανταρσίας θα ικανοποιούσε τον Διογένη, διότι θα λάμβανε και πάλι τις προσόδους του.

Επιπλέον πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Αλέξιος Κομνηνός λίγο μετά την αποστολή του Ιωάννη Δούκα (καλοκαίρι του 1092) στα δύο νησιά ανακήρυξε τον Σεπτέμβριο του 1092 συμβασιλέα τον γιο του Ιωάννη Κομνηνό που είχε γεννηθεί στις 15 Σεπτεμβρίου του 1087⁸⁵. Κατά τον Κ. Βαρζό, ο αυτοκράτορας μετά τη μάχη στο Λεβούνιο (29 Απριλίου 1091): «αισθάνθηκε δυνατός για να αποκρούσει μια αντίδραση τυχόν των Δουκών —στα μάτια τους ο Κωνσταντίνος (Δούκας) και η Άννα (Κομνηνή) ήταν τα σύμβολα της επιβολής τους πάνω στους Κομνηνούς»⁸⁶. Ένα άλλο μέτρο που έλαβε ο αυτοκράτορας

riographie: Système des noms et liens de parenté aux IXe – Xe siècles en The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries (εκδ. M. Angold) M. Βρετανία 1984, σ. 24-43 – J. H. Pryor, The Oaths of the Leaders of the First Crusade to Emperor Alexius I Comnenus. Bulletin of the Australian and New Zealand Association For Medieval and Renaissance Studies n. s. 2 (1984) 111-141 – J. Shepard, When Greek meets Greek: Alexius Comnenus and Bohemond in 1097-1098, BMGS 12 (1988) 185-277 – M. Mullet, Byzantium: A Friendly Society?, Past and Present 118 (1987) 1-24 – P. Magdalino, Honour among Romaioi: the Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos, BMGS 13 (1989) 183-218 – P. Karlin-Hayter, Alexios I Komnenos: not in the Strict sense of the World an Emperor εν *Alexios I Komnenos*, σ. 133-145 – Panagiota Sarischouli, Άνθρωπος in Papyri of the Byzantine Period (late 3rd-mid 7thc.) εν *Akten des 21 Internationalen Papyrologien Kongresses*, Βερολίνο 1995, Archiv für Papyrussforschung, Beiheft 3, 1997, σ. 889-901.

85. Άννα Κομνηνή II 63. 10-14: *Ἐθέλοντες τοιγαροῦν τοῦτὶ τὸ παιδίον εἰς τὴν αὐτοκράτορος περιωπὴν ἀναβιβάσαι καὶ κληρὸν οἶον αὐτῷ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων καταλιπεῖν, εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ μεγάλην ἐκκλησίαν τοῦ θείου βαπτίσματος καὶ τοῦ στέφους αὐτὸ ἀξιούσι* – Νικήτας Χωνιάτης (εκδ. I. A. van Dieten, Nicetae Choniatae Historia [C.F.H.B.: Series Berolonensis XI/1] Βερολίνο 1975, σ. 5. 88-90: *ἀμέλει τοι καὶ τοῦτον ἐπικρίνας τῆς βασιλείας καταλείψειν διάδοχον ἐρυθροῦ τε οἱ πεδίλου μεταδεδώκει καὶ βασιλέα ἐνδεδώκει ἀναγορεύεσθαι* – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόρευσις, σ. 157-158: «Δεδομένου λοιπόν ότι και κατά τους υπολογισμούς του F. Chalandon (Alexis, σ. 137-139) ο Ιωάννης ανεκηρύχθη βασιλεύς το 1092, φαίνεται ότι η πράξις αυτή δεν ἦτο δυνατόν να συμπέση με την βάπτισιν του Ιωάννου, εκτός εάν —τουθ' ὅπερ λίαν ἀπίθανον— πραγματι ανεβλήθη επί τόσον χρόνον το βάπτισμα του βασιλόπαιδος. Μήπως η Άννα Κομνηνή συνέδεσε κατά χώρον δύο διαφόρους κατά χρόνον τελετάς;» – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 178 και σημ. 13, σ. 204: «Ο Ιωάννης στέφθηκε βασιλεύς την 1η (:) του Σεπτεμβρίου του 1092. Η χρονολογία της ανάδειξης σε βασιλέα του Ιωάννη προκύπτει από τα αρχεία της Νεάπολης, Regii Neapolitani archiv. monumenta, τ. 5 (Νάπολη 1760)» – M. Mullet, Disgrace, σ. 206 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 370: «La victoire du Léboundion fourmit à l'empereur l'occasion espérée de proclamer le jeune Jean Comnène, co-basileus. Une nouvelle fois le clan Doukas ne broncha point et Constantin (Doukas) lui-même garda apparemment d'excellentes relations avec Alexis, mais sa mère, l'imperatrice Marie d'Alanie, entra dans la conspiration de Nicéphore Diogénès, car elle n'avait plus rien à perdre à un changement dynastique».

86. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 178.

προς την κατεύθυνση αυτή ήταν ο διορισμός του Ιωάννη Δούκα στη θέση του μεγάλου δουκός του στόλου⁸⁷. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην Κρήτη και την Κύπρο αποστέλλεται ο Ιωάννης Δούκας με τον Μανουήλ Βουτουμίτη και όχι ο δούκας του στόλου Κωνσταντίνος Δαλασσηνός, όπως γίνεται με τον Τζαχά στη δεύτερη εκστρατεία. Διερωτώμαστε, αν οι αποστασίες του Καρύκη και Ραφομάτη δεν είχαν αποσχιστικό χαρακτήρα, μήπως οι δύο κινηματίες είχαν επαναστατήσει στο όνομα του Κωνσταντίνου Δούκα, του νόμιμου δικαιούχου του θρόνου από τη μεριά της οικογένειας των Δουκών⁸⁸. Ο Κωνσταντίνος Δούκας, γιος της Μαρίας Αλανής και του Μιχαήλ Ζ', το 1090 διένυε το 16ο έτος της ηλικίας του (γέννηση το 1074)⁸⁹, έτος πολιτικής ενηλικίωσης ενός αυτοκράτορα⁹⁰. Ο Κωνσταντίνος Δούκας, τον οποίο ο Αλέξιος Κομνηνός με την άνοδό του στο θρόνο το 1081 προσέλαβε ως συμβασιλέα με χρυσόβουλλο λόγο⁹¹, στο διάστημα μεταξύ της 13ης Σεπτεμβρίου του 1087 και της 6ης Ια-

87. H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 209 – N. Oikonomides, *Organisation*, σ. 147 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 372-373 – P. Magdalino, *Innovations in Government in Alexis I Komnenos*, σ. 146-166, κυρίως σ. 151-152 (στο εξής: *Innovations*).

88. Άννα Κομνηνή I 66. 21-24: *ἅμα δὲ καὶ δίκαιόν τι σκοπεῖν τὴν αὐτοκράτορος ἐξουσίαν τῆς βασιλίδος νύμφῃ Κωνσταντίνῳ καταλιπεῖν καὶ ὡς οἶόν τινα κληρον πρὸς πάππου καὶ πατρός αὐτῆ διαφέρουσαν* – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Αναγόρευσις* σ. 156 – Κατά την άποψή μας η φράση: *καὶ Κρήτες ἀνταράντες ἐν τυραννίδι, καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἠγεῖσθαι νόμοις* (Musen, σ. 357 στ. 294-295) έχει διττή σημασία και μπορεί να δηλώνει, εκτός των άλλων, και την αφορμή των στάσεων, ότι δηλαδή Κρήτες και Κύπριοι απέδωσαν στον Αλέξιο την κατηγορία του τυράννου λόγω της έλλειψης ενδιαφέροντος προς τους υπηκόους του αλλά και λόγω της έλλειψης σεβασμού προς τον κληρονομικά νόμιμο διάδοχο του θρόνου Κωνσταντίνο Δούκα (βλ. P. Maas, *Musen*, σ. 353 στ. 146-152: *οὐκ ἄνδρα γὰρ τίθησι σεμνόν ὁ θρόνος, ἢ κἄν ἐστι χρυσοῦς, κἄν δυναστείας γέμη, ἢ οὐδ' αὐτός αὐτόν ὁ φρονῶν ἐν τῷ θρόνῳ ἢ ἄρχων ἀνάρχως καὶ κρατῶν τυραννίδι. ἢ τοῦναντίον δὲ μὴ κρατῶν σὺν τοῖς νόμοις ἢ μισοῦμενον τίθει τοῖς ὑπηκόοις, ἢ οἷς καὶ δι' εὐχῆς ἐστὶν ἐξολωλέναι*. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 182, 184 – I. Καραγιαννόπουλος, *Θεωρία*, σ. 25-29).

89. B. Leib, *Un basileus ignoré – Constantin Doukas (v. 1074-1094)*, *B.SI.* 17 (1956) 341-59, κυρίως σ. 343 – H. Bibicou, *Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe siècle: Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires*, *Byz.* 29/30 (1959/60) 43-75, κυρίως σ. 53 – D. Polemis, *Doukai*, σ. 60 και σημ. 2: «He appears to have been born in 1074 and certainly before August in that year».

90. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον*, *Σύμμεικτα* 2 (1970) 1-144, κυρίως σ. 2-4, 10-11, 24, 30, 59, 76-77, 136-137.

91. Άννα Κομνηνή I 68. 8-12: *Τοῦτό τε ἤξιον καὶ θαρρεῖν ἐκέλευον, ὡς σὺν Θεῷ γε φάναι τὴν δυνατὴν μετὰ προθυμίας εἰσενεγκεῖν βοήθειαν, ὡς ἑαυτῶν γε ἔνεκα μὴ ἐμπεπωκέναι τῆς βασιλείας τὸν ταύτης υἱὸν Κωνσταντίνον. Καὶ δὴ καὶ δι' ὄρκων ἐμπεδοῦν ἤθελον τὰ συνδόξοντα, ἢ 115.11-30, ἢ 116.1-8: *Καὶ οὐκ ἠστόχησε τῆς αἰτήσεως ἀλλὰ λαμβάνει χρυσόβουλλον λόγον βεβαιωθῆντα τὰ αὐτῆς θελήματα ἅπαντα. Τηνικαῦτα καὶ ἃ ὑπεδιδύσκετο ἐκ σπρικῶν ὑφασμάτων περιελόντες τῶν διόλου ἐρυθρῶν ὑποδημάτων τούτῳ μεταδίδοσσι κἄν ταῖς δωρεαῖς καὶ χρυσοβούλλοις λόγοις δεύτερος τοῦ λοιποῦ συνυπογράφων ἦν διὰ κινναβάρεως τῷ βασιλεῖ Ἀλεξίῳ κἄν ταῖς προπομπαῖς μετὰ τῆς βασιλικῆς τιάρας συνεπόμενος* – (Regesten No 1064, Απρίλιος του 1081 – Βλ. επίσης Σ. Ν. Τρωιάνος, *Συμβολή εις την έρευναν των υπό των βυζαντινῶν αυτοκρατόρων παρεχομένων ενόρκων εγγυήσεων*, *E. K. E. I. E. Δ.* 12 (1965) 130-168, σ. 153) – Ιωάν-*

νουαρίου του 1088, κατά τον P. Gautier, είχε χάσει τα αυτοκρατορικά του προνόμια, ενώ κατά την Αικ. Χριστοφιλοπούλου παρέμενε συμβασιλέας μέχρι το 1090 περίπου⁹².

Αν οι στασιαστές Καρύκης και Ραψομάτης προσπάθησαν να συνδέσουν τις στάσεις τους με τα δικαιώματα στο θρόνο του Κωνσταντίνου Δούκα, τότε ο αυτοκράτορας, πριν προχωρήσει στην ανακήρυξη του γιου του σε συμβασιλέα, σκόπευε να τακτοποιήσει το θέμα στέλνοντας στα δύο νησιά ένα εξέχον μέλος της οικογένειας των Δουκών και νικητή του Τζαχά⁹³. Η Άννα Κομνηνή από τη μεριά της ίσως αποσιωπά τον χαρακτήρα των δύο κινήματων, στο όνομα δηλαδή του αρραβωνιαστικού της Κωνσταντίνου Δούκα, όπως αποσιωπά και κάθε γεγονός που σχετίζεται με τη «δυσμένεια» του Κωνσταντίνου Δούκα κατά τα έτη 1087-1094⁹⁴, αποφεύγοντας να τον θίξει.

Από την άλλη μεριά ο Νικηφόρος Διογένης, δυσारेστημένος πιθανότατα με τον διορισμό του Ιωάννη Δούκα σε μεγάλο δούκα του στόλου, και περιορισμένος σε έναν τιμητικό τίτλο⁹⁵, ίσως συνέπραττε με τους κινήματιες. Ο Αλέ-

νης Ζωναράς III 733. 6-16 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόμευς, σ. 156-157 – D. Polemis, Doukai, σ. 62 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 59.

92. Ιωάννης Ζωναράς III 733. 16-21: *μετά δέ τινα χρόνον και ή μήτηρ αυτού μετημφιάσθη, μέλαν ένδύσα χρώμα κατά τούς μοναχούς, τό μέν έκοῦσα, τό δέ τι τυραννουμένη και ό παις άφηρέθη τά περιτόρφυρα πέδιλα και μόνω τῷ Κομνηνῷ ή τής άυταρχίας κλήσις και ή βασιλεία περιελέλειπτο* – P. Gautier, Les discours de Theophylacte de Bulgarie à l'autokrator Alexis Ier Comnène (6 Janvier 1088), REB 20 (1962) 105-108 – του ίδιου, Nicephore Bryenios, σ. 66 και σημ. 1 – του ίδιου, Discours, σ. 57-58 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόμευς, σ. 157 – D. Polemis, Doukai, σ. 62-63 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 59 – K. Βαζζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 177 και σημ. 11 – V. Tiftixoglu, Zum Mitkaisertum des Konstantin Dukas (1081-1091), XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Résumés des Kurzbeiträge, Βιέννη 1981, 4. 3 – M. Mullet, Disgrace, σ. 204-205 όπου και σχετική βιβλιογραφία. Η M. Mullet (Disgrace 211) αναφέρει επί λέξει: «In one sense Maria and Constantine never left imperial favour, still less suffered a sudden «disgrace», but increasingly through the events of the 1080s and 1090s they had no political place to go» – της ίδιας, Theophylact, σ. 368 (No 65) – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 369-370 – Γ. Μίντσης, Το «ερωτικό» στοιχείο στην «Αλεξιάδα» της Άννας Κομνηνής, Βυζαντιακά 16 (1996) 89-142, κυρίως σ. 109-114.

93. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Κρήτες με την είδηση της άφιξης του Ιωάννη Δούκα στην Κάρπαθο παύουν να στηρίζονται στον στασιαστή και τον σκοτώνουν, ενώ στην Κύπρο δεν έχουμε καμία ανάμειξη του λαού στις εχθροπραξίες.

94. B. Skoulatos, Personnages, σ. 59 – βλ. επίσης B. Leib, Les silences de Anna Comnène B.Sl. 19 (1958) 1-10.

95. Η Άννα Κομνηνή ονομάζει τους δύο αδελφούς, Νικηφόρο και Λέοντα, πορφυρογέννητους (II 90. 3-7: *Σύν οἷς και οι δύο νιείς Διογένους του αυτοκράτορος, Νικηφόρος τε και Λέων, οι μετά τό άνεχθῆναι αυτόν εις τήν βασιλείας περιωπήν έν τῇ πορφύρα έξ αυτού έτέχθησαν κόντεῦθεν πορφυρογέννητοι προσηγορεύθησαν* – B. Skoulatos, Personnages, σ. 233-234), γεγονός που μας επιτρέπει την υπόθεση ότι ίσως έφεραν κάποιον τίτλο υψηλότερο από εκείνον του σεβαστού. Ο όρος «πορφυρογέννητος» χαρακτηρίζει τα νόμιμα τέκνα αυτοκρατόρων που είχαν γεννηθεί κατά την διάρκεια της βασιλείας τους (L. Stiernon, Sébaste, σ. 222-223 και σημ. 16). Σύμφωνα με τον G. Dagron, (Pouivre, σ. 132) ο όρος αυτός δεν προσδίδει στον κάτοχο του κανένα

ξιος Κομνηνός με το πρόσχημα της επαναφοράς των προσόδων της Κρήτης στον Διογένη επεδίωξε να διαλύσει κάθε σύνδεσή του με τους Καρύκη και Ραψομάτη, χωρίς όμως να θίξει φανερά τον Διογένη.

Προτού ολοκληρώσουμε την εργασία μας οφείλουμε να αναφερθούμε ακόμη στο είδος της εξουσίας και την προσωπικότητα του Ραψομάτη. Δυστυχώς οι βυζαντινές πηγές δεν αναφέρουν τα αξιώματα που κατείχαν οι Ραψομάτης και Καρύκης. Πολλοί από τους νεότερους ιστορικούς θεωρούν τον Ραψομάτη «διοικητή» της νήσου⁹⁶, ενώ άλλοι τον ονομάζουν δούκα, στρατιωτικό

δικαίωμα στον θρόνο και στην διαδοχή (la qualité de porphyrogénète ne donne aucun droit et n'intervient pas dans la succession au trône), ενώ σύμφωνα με την Γιασμίνια Μωυσειδου (Πορφυρογέννητος, σ. 342, 346) είναι ένας επιβοηθητικός χαρακτηρισμός που χρησιμοποιείται μόνο όταν: «η δυναστική διαδοχή των νομίμων δικαιούχων του θρόνου κινδυνεύει να διαταραχθεί ή όποτε μία δυναστεία χρειάζεται επιχειρήματα νομιμότητας για να επιβιώσει». Με την άνοδο της δυναστείας των Κομνηνών ο όρος «πορφυρογέννητος», κατά τους G. Dagron (Pourpre, σ. 118-119) και Γιασμίνια Μωυσειδου (Πορφυρογέννητος, σ. 344-345), χρησιμοποιείται ως τίτλος και χαρακτηρίζει «un club très select. ... du qualificatif de légitimité, on est passé au titre nominal» – Για τον όρο «πορφυρογέννητος» βλ. Γιασμίνια Μωυσειδου, Ο όρος «πορφυρογέννητος» ως έκφραση πολιτικής νομιμότητας. Δωδώνη 22. 1 (1993) 317-350 (στο εξής: Πορφυρογέννητος) – G. Dagron, Nés dans la Pourpre, T. M. 12 (1994) 105-142 (στο εξής: Pourpre) – Για τον τίτλο «σεβαστός» βλ. L. Striennon, Notes de titulature et de prosopographie byzantines: sébaste et gambros, REB 23 (1965) 222-243 – N. Oikonomides, Organisation, σ. 126-127 όπου και σχετική βιβλιογραφία – J.-C. Cheynet, Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle, Byz. 53 (1983) 453-477, κυρίως σ. 472-474 – Σ. Γ. Γεωργίου, Η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 της μονής Πάτμου στον παρόντα του περιοδικού «Βυζαντιακά».

96. Κ. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη II ,ξδ' - F. Chalandon, Alexis, σ. 147: «deux chefs» – G. Hill, Cyprus, σ. 297: «two chiefs» – D. Alastos, Cyprus, σ. 139: «Governor» – Α. Παπαγεωργίου, Κύπρος, σ. 54: «διοικητής» – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία ΙΙΙ, σ. 62 – Β. Νεράντζη – Βαργιάκη, Ιστορία της Κύπρου, σ. 66: «διοικητής ο Ραψομάτης και στρατηγός ο Καρύκης» – Το αξίωμα του διοικητή αντιστοιχούσε σε εκείνο του φοροεισπράκτορα (tax-collector). Κατά τους 8ο και 9ο αιώνα το βυζάντιο αντιπροσωπευόταν στην Κύπρο από ένα «διοικητή» – βλ. E. Zacos – A. Vegliery, Byzantine lead seals, τ. I. 2, Basel 1972: No 1895: Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Εὐστάθιῳ ὑπάτῳ καὶ διοικητῇ Κύπρου (τέλη-8ου-αρχές 9ου αι), No 2019, No 2020: Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννου ὑπάτου καὶ διοικητῇ Κύπρου – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 101-103 (No 38. 4, 38. 5): «The dioiketes of Cyprus was obviously in charge of collecting the Byzantine share of the Cypriot tax; to judge from the preserved seals, he appears to be an official of the Byzantine state, not of any local self-administration» – Για τον όρο «διοικητής» βλ. επίσης F. Dölger, Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Finanzverwaltung. besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Λειψία 1927 (ανατ. Hildesheim 1960) σ. 70-73 – Δ. Α. Ζακυθινός, Μελέται, ΕΕΒΣ 17 (1941) 259-260: «ο διοικητής ήτο ανώτερος επόπτης των δημοσίων φόρων» – N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité au XIe et XIIe s.: le cadastre de Thèbes, Παρίσι 1959 (= N. Svoronos, Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin. Variorum 1973, III), σ. 55-56 – H. Ahrweiler, Recherches, σ. 44, 45, 71 – Ε. Βρανούση, Μαγυρίες, σ. 8 και σημ. 2 και 3 – N. Oikonomides, Les listes de Préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Παρίσι 1972, σ. 114, 313: «percepteurs de l'impôt foncier et de ses parakolouthēmata» – του ίδιου, Fiscalité, σ. 45, 46, 78-80, 88-90, 239, 243 – M. F. Hendy, Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 330-1450, Cambridge 1985, 1990, σ. 414, 504.

δηλαδή διοικητή της Κύπρου⁹⁷. Η Ε. Malamut πιστεύει ότι ο Ραψομάτης έφερε το αξίωμα του «κριτή και κατεπάνω» της νήσου, συγκέντρωνε δηλαδή στα χέρια του την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση της Κύπρου⁹⁸. Ο J.-C. Cheynet θεωρεί ότι ήταν οικονομικός υπάλληλος (*fonctionnaire de fisc*) και είχε το αξίωμα του κριτή (πολιτικός διοικητής) ή του κουράτορα της Κύπρου⁹⁹. Ο ίδιος ερευνητής πιστεύει επίσης ότι η απουσία ενός κατεπάνω

97. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 160, 271, όπως και τον Καρύκη – C. P. Kyrris, *Cyprus*, σ. 209 – W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 137.

98. E. Malamut, *Ies*, σ. 320-324: πιστεύει ότι ο Ραψομάτης έφερε τα ίδια αξιώματα με τον Μιχαήλ βέστη (J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue II*, No 38. 9: *Κύριε Βοήθει Μιχαήλ βέστη κριτή και κατεπάνω Κύπρου*). Κατά την άποψή της το β΄ μισό του 11ου αιώνα ήταν μια μεταβατική περίοδος για την διοίκηση στο Βυζάντιο, η οποία αποτυπώνεται πλήρως στην Κύπρο όπου άλλοτε βλέπουμε ένα μόνο πρόσωπο κατεπάνω ή κριτή και κατεπάνω που συγκεντρώνει στα χέρια του την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση του νησιού και άλλοτε πάλι δύο πρόσωπα έναν κριτή και έναν κατεπάνω ή στρατοπεδάρχη να μοιράζονται την πολιτική και στρατιωτική εξουσία. Αυτή η μεταβατική περίοδος τελειώνει για την Κύπρο με τον διορισμό του Ευμάθιου Φιλοκάλη σε δούκα της νήσου (πρώτος δουξ της Κύπρου ήδη στα 1099), από τη στιγμή εκείνη ο δούκας Ευμάθιος Φιλοκάλης συγκέντρωνε στα χέρια του και τις δύο εξουσίες.

99. E. Malamut, *Ies*, σ. 320-321, θεωρεί με βάση τον Μιχαήλ Ψελλό (*Scripta minora II*, σ. 110, 118) ότι όλη η Κύπρος μετά την καταστολή της επανάστασης του Θεόφιλου Ερωτικού (1042/43) αποτέλεσε μια κουρατορία για μια ορισμένη χρονική περίοδο (πιθανόν μέχρι το 1055) και διοικούνταν από ένα κουράτορα. Διαπιστώνει μάλιστα ότι: «On peu donc estimer qu'en certains cas de dévastations d'une region, dues à des campagnes militaires on a de graves troubles interieures, le pouvoir décidait de la rattachement direct de l'ensemble de biens fonciers de la région considérée à la couronne pour une période déterminée» – J. Nesbitt- N. Oikonomides, *Catalogue II*, σ. 101, 104-105 [No 38. 3 (11ος-12ος αι.): *Βάρδα βασιλικῶ πρωτοσπαθαρίῳ ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ βασιλικῶ () Κύπρου* (βλ. την βιβλιοκρισία του W. Seibt BZ 90 (1997) 460-464, σ. 463: «War Bardas vielleicht (διοικητής) von Kypros?» – No 38. 10 (11ος αι.): *Ἰωάννη βασιλικῶ κουράτορι Κύπρου* – No 38. 11 (11ος αι.): (Νικόλας) *Σφραγὶς κουράτορος Κύπρου ὁ τοῦ βαρβάρου* (ο Δ. Ζακυθίνος, *Μελέται*, σ. 269, διαβάσει: «του Βαρνάβα»)]. Οι εκδότες J. Nesbitt και N. Oikonomides διαφωνούν με την άποψη της Ε. Malamut και πιστεύουν ότι στην Κύπρο δημιουργήθηκε μια κουρατορία (*imperial domain*) πιθανώς από τις γαίες που εγκατέλειψαν οι Άραβες το 965, όπως στη Μελιτηνή τον 10ο αιώνα: την κουρατορία της Κύπρου την θεωρούν ως έναν «semipermanent» θεσμό. Πιστεύουν επίσης ότι τον «διοικητή» της Κύπρου του 8ου και 9ου αι. αντικατέστησε ένας «άρχοντας» που εμφανίζεται πριν το 840 και αυτός πιθανόν φοροεισπράκτορας [No 38.2 (10ος αι.): *Κύριε βοήθη τῷ σῶ δούλῳ Θεοδοσίῳ βασιλικῶ σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ ἀρχοντὶ Κύπρου*], στη συνέχεια, από το 965 η Κύπρος έγινε θέμα και διοικούνταν από έναν στρατηγό και έναν κριτή, ενώ λίγο πριν το τέλος του 11ου αιώνα αντικαθίστανται από έναν δούκα – Για την κουρατορία και τον κουράτορα βλ. επίσης J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, Λονδίνο 1911, σ. 100-103 – F. Dölger, *Beiträge*, σ. 39-43 – H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 144-142 και σημ. 1 – I. Sevsenko, *Inscription Commemorating Sissinios «Curator» of Tzurulon (A.D. 813)*, *Byz. 35* (1965) 564-574, σ. 572: εκτός των κουρατόρων των (βασιλικών) κτημάτων υπάρχει και μια άλλη τάξη ειδικών κουρατόρων (με αμοδιότητες παρόμοιες με εκείνες της επαρχιακής διοίκησης) η οποία δημιουργήθηκε από ad hoc διοικητικά μέτρα – A. Kazhdan, *Detvenja i gorod v Vizantii*, Μόσχα 1960, σ. 131-133 – του ιδίου, *Ignatios the Deacon's Letters on the Byzantine Economy*, BSI 53.2 (1992) 197-201, κυρίως σ. 199-200 – M. Kaplan, *Maisons imperiales et Fondations pieuses: réorganisation de la fortune impériale et assistance publique de fin du VIIIe à la*

(στρατιωτικού διοικητή) είναι περιέργη, διότι στο νησί υπήρχαν στρατεύματα, το τάγμα των αθανάτων· διερωτάται μάλιστα μήπως ο Ραφιομάτης συνδύαζε ένα πολιτικό με ένα στρατιωτικό αξίωμα¹⁰⁰. Πλην των ανωτέρω, πρέπει να αναφέρουμε ότι τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για τις προσωπικότητες του Καρύκη και Ραφιομάτη είναι ελάχιστα. Η Άννα Κομνηνή δεν αναφέρει τα βαπτιστικά τους ονόματα, ενώ οι οικογένειές τους είναι σχετικά άγνωστες¹⁰¹.

Ο R. Beaton με αφορμή το «ήκουον» που αναφέρει η Άννα Κομνηνή,

fin du Xe siècle, Byz. 61 (1991) 341-364 – του ιδίου, *Hommes*, σ. 310-326 – J. D Howard-Johnston, *Crown Lands and the Defence of Imperial Authority in the Tenth and Eleventh Centuries in Bosphorus*. Essays in Honour of Cyril Mango, Amsterdam 1995, σ. 75-100: «These who received no land grants from the crown in the Balkans to compensate for estates lost in Asia Minor or these, like the Diogenai, who were ready to challenge the new dynasty and its policies, disappeared before long from the pages of history» – T. Papacostas, *Landholdings*, σ. 481-482.

100. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 97 και σημ. 1, σ. 409-410: «il avait propablement autorité sur l'île à titre de juge ou de Kouratôr ... Sans doute s'agissait-il d'un fonctionnaire du fisc. L'absence d'un catépan de l'île est au rest étrange, car la fonction y est attestée antérieurement à la révolte et l'île n'était pas dépourvue de troupes; peut-être ce militaire avait-il été éliminé, ou par exception, Rapsomates cumulait-il une fonction civile avec une charge militaire?» – Πρβ. Α. Σαββίδης, *Μελέτες Βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αι.*, Αθήνα 1986, σ. 31 και σημ. 81, θεωρεί ότι ο στρατοπεδάρχης Ευμάθιος Φιλοκάλης αντικατέστησε τον Ραφιομάτη.

101. Για τον Καρύκη βλ. Η. Ahrweiler, *Crète*, σ. 224-227 – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 160-161 – V. Laurent, *Bulletin de sigillographie*, Byz. 5 (1929/30) 590-592 – του ιδίου, *Crète*, σ. 394; θεωρεί τον Καρύκη δούκα της Κρήτης και τον ταυτίζει με τον Νικήτα Καρύκη, πρωτοπρόεδρο και δούκα Βουλγαρίας το 1096 – Αντ. Πρβ. P. Gautier, *Defection*, σ. 222-224 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 98, 409-410 και σημ. 145: «Le seul Karykès notable fut Nicétas, protoproèdre et duc de Bulgarie entre les années 1070 et 1090. Etait-ce lui qui fut nommé ultérieurement catépan de Crète et trouva une mort cruelle des mains des habitants de l'île? Ce n'est pas assuré, bien que le récit d'Anne Comnène qui ne prend pas soin de mentionner le prénom de Karykès de Crète laisserait entendre qu'il à cette date une personnage assez célèbre» – D. Tsougarakis, *Defection*, σ. 286 σημ. 4: «Karykes has always been considered as a governor of Crete, though no source expressly says so. Nevertheless, the possibility that he was not is very remote» – Ιωάννα Κολτσιδά – Μακρή, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλα συλλογής Ορφανίδη – Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών [Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αρ. 4]*, Αθήνα 1996, σ. 73 (No 156): *Σφραγίς [σε]βαστού [Μιχαήλ του [Καρ]ήκη(ς)* (11ος/12ος αι.). Η σφραγίδα αυτή μας κάνει γνωστό ένα ακόμη μέλος της οικογένειας Καρύκη, ωστόσο είναι εξαιρετικά δύσκολο να ταυτίσουμε τον Καρύκη της Κρήτης με τον Μιχαήλ Καρύκη της σφραγίδας, ο οποίος φέρει τον τίτλο του σεβαστού, όπως αναφέρει και η Ιωάννα Κολτσιδά-Μακρή με βάση την μελέτη του L. Stiernon (Sébastes, σ. 226-232) την εποχή του Αλεξίου Α' Κομνηνού το 90% όσων έφεραν τον τίτλο αυτό ανήκαν στην οικογένεια των Κομνηνών. Εντούτοις σε καμία πηγή δεν βρίσκουμε κάποια αναφορά για σύνδεση της οικογένειας Καρύκη με εκείνη των Κομνηνών. Μήπως πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Μιχαήλ Καρύκης ανήκει στους κατιόντες συγγενείς του 12ου αι. του πρωτοπροέδρου και δούκα Βουλγαρίας Νικήτα Καρύκη; – Για τον Νικήτα Καρύκη βλ. επίσης N. Banescu, *Les Duchés byzantines de Paristrion (Pardounavon) et de Bulgarie*, Βουκουρέστι 1946, σ. 94-95, 149-150 (στο εξής: Douchés).

όταν περιγράφει το πόσο απειροπόλεμος ήταν ο Ραψομάτης¹⁰², πιστεύει ότι η πηγή της για το επεισόδιο του Ραψομάτη δεν ήταν κάποια πραγματική διήγηση αλλά ένα αφηγηματικό λαϊκό τραγούδι ή μία μυθική διήγηση που προερχόταν από την προφορική παράδοση, με την οποία οι ιστορικές περιστάσεις της ανταρσίας του Ραψομάτη συνδέονταν. Ο R. Beaton συνδέει τη διήγηση της Άννας Κομνηνής για τον Ραψομάτη με τον κύκλο των αφηγηματικών λαϊκών τραγουδιών που έχουν θέμα τον Πορφύρη και είναι διαδεδομένα στην Κύπρο¹⁰³. Στα τραγούδια αυτά συναντάμε τρία βασικά θέματα: την επανάσταση κατά του βασιλιά, τη νιότη του ήρωα και τη φυλάκισή του με τη λεπτομέρεια ότι του «ράβουν τα ματάκια του / ράφτουν και τ' αμμάδκια του». Η διήγηση της Άννας Κομνηνής ταυτίζεται με το τραγούδι ως προς την επανάσταση. Επίσης η υπεράνθρωπη δύναμη του Πορφύρη στην Άννα γίνεται φυσική αδυναμία· επιπλέον το όνομα Ραψομάτης είναι ψευδώνυμο που υποδηλώνει το φυσικό τέλος του ήρωα¹⁰⁴.

Πιστεύουμε ότι η άποψη του R. Beaton απομακρύνεται από τα ιστορικά γεγονότα. Το μόνο κοινό στο δημοτικό τραγούδι του Πορφύρη και στη διήγηση της Άννας Κομνηνής είναι ότι αναφέρεται σε επανάσταση. Το επώνυμο Ραψομάτης δεν ήταν τελείως άγνωστο στο Βυζάντιο. Ο J.-C. Cheynet αναφέρει την ύπαρξη μίας αδημοσίευτης σφραγίδας της συλλογής Fogg του 11ου-12ου αιώνα, η οποία ανήκει σε κάποιον Βασίλειο Ραψομάτη, χωρίς όμως να πρόκειται για τον στασιαστή. Επιπλέον το 1201 ένα «μακελλικόν εργαστήριον» στην Κωνσταντινούπολη ανήκε σε κάποιον Ιωάννη Ραψομάτη¹⁰⁵. Αν εξετάσουμε τις ποινές που επιβλήθηκαν σε εγκλήματα καθοσιώσεως την εποχή της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118), διαπιστώνουμε ότι μόνο στην περίπτωση της συνωμοσίας του Νικηφόρου Διογένη (1094) τυφλώνονται αυτός και ο Κατακαλών Κεκαυμένος καθώς και ο Ψευδο-Διογένης το 1098. Στις 21 συνωμοσίες που αποκαλύφθηκαν κατά τη βασιλεία του Αλεξίου οι συνήθειες ποινές που επιβάλονταν ήταν η εξορία, η δήμευση της περιουσίας, η

102. Άννα Κομνηνή II 163. 4-10: *Καί οἶμαι ἦ δι' ἀπειρίαν πολέμων ταῦτ' ἐποίηε· ἦν γάρ, ὡς ἔγωγε περὶ τούτου ἤκουον, χθὲς καὶ πρόην ἡμένης ξίφους καὶ δόρατος καὶ μῆδ' ἐπιβῆναι ἐφ' ἵππον εἰδώς, ἀλλ' εἶ καὶ τύχοι ἐπιβεβηκώς κἄθ' οὕτως ἐξιπτάσασθαι βούλοιτο, ταραχὴν εἶχε καὶ σάλον.*

103. Α. Θέρος, Τα τραγούδια των Ελλήνων, Αθήνα 1951, τ. Ι, σ. 97-103 – Ακαδημία Αθηνών, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Αθήνα 1963, τ. Ι, σ. 54-58 – βλ. R. Beaton, *Byzantine Historiography and Modern Greek Oral Poetry: The Case of Rapsomatis*, BMGS 10(1985) 41-50, σ. 43 και σημ. 7, (στο εξής: Rapsomatis).

104. R. Beaton, Rapsomatis, σ. 41-50.

105. MM III 50 (Regesten 1661 α[1663]): Πρόσταγμα του Αλεξίου III Αγγέλου (1195-1203) του Οκτωβρίου του 1201: *τοῦ μακελλικοῦ εργαστηρίου κατεχόμενα παρὰ Ἰωάννου τοῦ Ραψομάτου* – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 97-98 και σημ. 2.

κουρά, η διαπόμπευση, η φυλάκιση ή και ατιμωρησία. Ο Ραψομάτης που πιθανόν δεν απέβλεπε στον αυτοκρατορικό θρόνο πιθανότατα δεν τυφλώθηκε, αφού μάλιστα έλαβε και εγγυήσεις από τον Μανουήλ Βουτουμίτη¹⁰⁶.

Κατά την άποψή μας ο Ραψομάτης ήταν δύσκολο να υπήρξε δούκας της Κύπρου, διότι αποδεικνύεται απειροπόλεμος, χωρίς την αφοσίωση του τάγματος των Αθανάτων, ενώ με την καταστολή της ανταρσίας στην Κύπρο δεν διορίζεται κάποιος δούκας αλλά δύο πρόσωπα, ο Καλλιπάριος και ο Ευμάθιος Φιλοκάλης, που προέρχονταν από την πολιτική διοίκηση και κατέλαβαν ο πρώτος τη θέση του κριτή (πολιτικός διοικητής) και εξισωτής, ο δεύτερος τη θέση του στρατοπεδάρχη. Αντιθέτως οι εμπειροπόλεμοι Ιωάννης Δούκας και Μανουήλ Βουτουμίτης επιστρέφουν στην Κωνσταντινούπολη¹⁰⁷. Σχετικά με

106. Κ. Μπουρδάρα, Έγκλημα, σ. 212-216 – J.-C. Cheynet, Rouvoir, σ. 90-103, 369 – Κ. Βαζζός, Γενεαλογία, τ. Α', σ. 94: «(ο Αλέξιος) αγαπούσε καλύτερα την πειθώ παρά τη βία, ... οι περιπτώσεις που υπήρξε σκληρός από ανάγκη ή και από φόβο ήταν εξαιρετικά σπάνιες στη ζωή του, όπως η τύφλωση του γενναίου εκείνου Νικηφόρου Διογένη ... και το κάψιμο του μοναχού Βασιλείου, αρχηγού και προπαγανδιστή της βογομιλικής αίρεσης».

107. Άννα Κομνηνή II 164. 10-14 (βλ. σημ 12), III 142. 15-23: *άνηρ δέ ούτος (ο Ευμάθιος Φιλοκάλης) έπιβλωτάτος και των έπιφανών ου γένει μόνον, αλλά και φρονήσει των πολλών διαφέρων, έλευθέριος και γνώμην και χείρα, πιστός μέν προς Θεόν και τούς φίλους, προς δέ τούς δεσπότας εύνους είπερ τις άλλους, τής μέντοι στρατιωτικής παιδείας πάμπαν άμύητος ουτε γάρ τόξον και νευράν επί μαζόν έλκειν ήδη ουτε θυρεφ σκέπασθαι τάλλα δέ δεινότατος, λόχους τε έφιστάν και διά παντοίων μηχανήματων τούς πολεμίους ήττάν* – Αντ. Πρωβ. Σ. Ι. Δοσινίδου, Η παραίτηση του Νικολάου Μουζάλωνος από της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, *Ελληνικά* 7 (1943) 109-150, σ. 112-113, στ. 41-42, σ. 127, στ. 554-555: *‘Ο μέν τις έστιν ευμαθής εις κακίαν / όξυς μαθητής τουδ κακοθδ διδασκάλου... / είτα προσήλθον αρχιληστή σατράπη / τω τηνικαυτα κυριάρχη Κυπρίων* – βλ. Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 82 – Ι. Καραγιαννόπουλος, Συμβολή στο ζήτημα της επιμελητειατικής οργάνωσης του βυζαντινού στρατού στον Τιμητικό τόμο Κ. Δ. Καλοκύρη, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 275-287, σ. 284 (στο εξής: *Επιμελητειακή οργάνωση*) – V. Nerantzi - Varmazi, *Province*, σ. 9-14 – P. Karlin-Hayter, *Strict Sense*, σ. 140-145 – Στην Κρήτη την άμυνα της νήσου μετά τον φόνο του Καρύκη οργάνωσε ο Ιωάννης Δούκας χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι όρισε ο ίδιος κάποιον δούκα. Μάλλον πρόκειται για ένα πρόσκαιρο μέτρο, μέχρι να ορισθεί ένας δούκας στο νησί από τον αυτοκράτορα – Για τους στρατιωτικούς διοικητές της Κρήτης βλ. Ε. Βρανούση, *Αυτοκρατορικά No 8 (Regesten 1170, 1296, Χρυσόβουλλο σιγίλλιο του Ιωάννη Β' Κομνηνού, Ιούλιος του 1119)* – H. Ahrweiler, *Crète*, σ. 217 κ. ε – V. Laurent, *Crète* 383 κ. ε – Δ. Ζακυθινός, *Μελέται*, σ. 263-267 – E. Malamut, *Pes*, σ. 488-491 – D. Tsougarakis, *Crete* σ. 180 κ. ε. - του ιδίου, *Source Unpublished Lead Seals Concerning Crete*, *REB*. 48 (1990) 243-246 – του ιδίου, *The Byzantine Seals of Crete in Studies in Byzantine Sigillography* (εκδ. N. Oikonomides), τ. 2, Washington 1990, σ. 137-152 – J. Nesbit – N. Oikonomides, *Catalogue II*, σ. 94-100 – J.-C. Cheynet, *La résistance au Turcs en Asie Mineure entre Matzikert et la première Croisade en Ευρυχία*, σ. 131-147, σ. 146 και σημ 86 – N. Οικονομίδης, *Αυθένται*, σ. 308-317, ο οποίος με βάση ένα έγγραφο συμβιβασμού από την Κρήτη (MM VI 95-99) της 25ης Αυγούστου του 1118 θεωρεί ότι ο τότε κατεπάνω της Κρήτης Ιωάννης Ελλαδάς και οικείος άνθρωπος του μεγάλου δούκα και πράιτωρα Ευμαθίου Φιλοκάλη ενεργούσε με βάση εξουσίες που του είχε παραχωρήσει ο μεγάλος δούκας. Παρά ταύτα ο N. Οικονομίδης διαπιστώνει ότι ήταν ένας πρόσκαιρος διακανονισμός που ίσχυε το 1118 και δεν γνωρίζουμε αν συνεχίσθηκε αργότερα. Εντούτοις στο προαναφερθέν έγγραφο της Πάτμου (No 8, Ιούλιος του 1119) διαβάζουμε ότι οι μοναχοί της μονής έλαβαν από

τον Ευμάθιο Φιλοκάλη, ο Ι. Καραγιαννόπουλος δεν θεωρεί ότι ανέλαβε κάποιον ανώτατο στρατιωτικό-επιχειρησιακό αξίωμα, αντίθετα οι αρμοδιότητές του είχαν σχέση με τον τομέα της επιμελητείας και του ανεφοδιασμού του στρατεύματος¹⁰⁸. Τα παραπάνω μας οδηγούν στην υπόθεση ότι οι Καλλιπτά-

τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό χρυσόβουλλο σιγίλλιο (μετά την 16η Μαρτίου του 1093) βάσει του οποίου ελάμβαναν κατ' έτος ποσότητες σίτου και νομισμάτα (κομνηνάτα Θεοτοκία): «παρά των κατά καιρούς δουκών Κρήτης» (l.18). Η ίδια φράση επαναλαμβάνεται και στην απόφαση του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (l.26). Είναι χαρακτηριστικό ότι στο χρυσόβουλλο σιγίλλιο αναφέρονται μόνο δούκες και όχι κατεπάνω. Διερωτώμαστε μήπως και στην περίπτωση του Ιωάννη Ελλαδά κάποια άμεση ανάγκη επέβαλε την λήψη ενός πρόσκαιρου μέτρου που καθιστούσε έναν άνθρωπο του μεγάλου δούκα κατεπάνω Κρήτης. Η ημερομηνία του συμβιβαστικού εγγράφου (25 Αυγούστου 1118) βρίσκεται πολύ κοντά στην ημερομηνία θανάτου του Αλέξιου Κομνηνού (15 Αυγούστου 1118 – βλ. Άννα Κομνηνή III 241 l. κ.ε.). Γνωρίζουμε επίσης ότι η διαδοχή του Αλέξιου δεν έγινε ομαλά (βλ. ενδεικτικά F. Chalandon, Alexis, σ. 275-276 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόρευσις, σ. 158-159 – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 103-105 – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία III, σ. 94,96). Μήπως λοιπόν η απουσία δουκών Κρήτης κατά το 1118 οφείλεται στην έλλειψη διοικητικής μέριμνας από μέρους της αυτοκρατορικής διοίκησης λόγω της επιδείνωσης της κατάστασης του αυτοκράτορα; Το κενό αυτό στη διοίκηση της Κρήτης συμπληρώνεται αν λάβουμε υπόψη μας την διατύπωση του χρυσόβουλλου σιγιλίου του 1119 με τον διορισμό ενός δούκα μετά την ανάρρηση του νέου αυτοκράτορα.

108. Ι. Καραγιαννόπουλος, Επιμελητειακή οργάνωση, σ. 284: «... το κύριο βάρος των αρμοδιοτήτων του στρατοπεδάρχη έπεφτε στον τομέα της επιμελητείας και του ανεφοδιασμού του στρατεύματος, έστω και αν ο αξιωματούχος αυτός μπορούσε να αναλάβει, και ανελάμβανε και καθαρά επιχειρησιακές αρμοδιότητες. Με τις τελευταίες αυτές συνδέονται ιδιαίτερα οι στρατοπεδάρχες του 11ου αιώνα μολοντί εδώ και εκεί παρουσιάζονται ενδείξεις ότι το αξίωμα αυτό δεν ήταν κατά κύριο λόγο ανώτατο στρατιωτικό-επιχειρησιακό αξίωμα. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης π.χ. τον οποίο ο Αλέξιος Κομνηνός διόρισε «στρατοπεδάρχη Κύπρου» ήταν τελείως άμοιρος στρατιωτικής παιδείας. Μόνον όταν ο Αλέξιος Κομνηνός είδε την ικανότητά του τον προβίβασε σε δούκα Κύπρου, στρατιωτικό δηλαδή διοικητή της Κύπρου» – Αν δεχθούμε την άποψη του P. Gautier (Synode, σ. 248) και της E. Malamut (Iles, σ. 507-509) ότι ο Κωνσταντίνος Ευφορβηνός Κατακαλών, ένας από τους πιο έμπιστους και με στρατιωτική παιδεία ανθρώπους του αυτοκράτορα, διετέλεσε δούξ της Κύπρου πριν από το 1094/95, τότε πιθανότατα να εστάλει ως δούκας της νήσου μερικούς μήνες αργότερα μέσα στο 1093 και να έμεινε εκεί για έναν περίπου χρόνο ως την επάνοδό του στην Κωνσταντινούπολη περί τα τέλη του 1094 (συμμετέχει στην σύνοδο των Βλαχερνών στα τέλη του 1094 ή αρχές του 1095). Με την ανάκληση του Ευφορβηνού στα τέλη του 1094 ίσως διορίσθηκε ο έως εκείνη την στιγμή στρατοπεδάρχης Κύπρου Ευμάθιος Φιλοκάλης δούκας της νήσου, αφού πρώτα είχε μνηθεί στα στρατιωτικά πράγματα από τον Ευφορβηνό. Την υπόθεση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι ο Ευφορβηνός το καλοκαίρι του 1078 στην μάχη της Καλοβρύχης κατά του Νικηφόρου Βρυέννιου, διοικούσε το τάγμα των Χωματηνών που είχε στρατολογηθεί στη Φρυγία (βλ. P. Gautier, Nicephore Bryennios, σ. 271. 15-16: *τῶν Χωματηνῶν δὲ καὶ τῶν Τούρκων τὸν Κατακαλῶν Κωνσταντῖνον ἡγεμόνα κατέστησε, κατέναντι τῆς Σκυθῶν φάλαγγος τάξας αὐτούς* – Β. Skoulatos, Personnages, σ. 63). Κατά την άποψή μας, μετά την καταστολή της στάσης του Ραψομάτη δεν είχε οδηγηθεί όλο το τάγμα των Αθανάτων στην Κωνσταντινούπολη, αλλά μόνο οι αξιωματικοί του. Η αποστολή ενός πρώην διοικητή τάγματος, συγγενούς προς αυτό των Αθανάτων (η καταγωγή τους ήταν από την Ανατολή), ως δούκα της Κύπρου εξασφάλιζε την θέση του Αλέξιου. Άλλωστε θεωρούμε δύσκολο ο Αλέξιος Κομνηνός να μην έλαβε μέριμνα για την στρατιωτική διοίκηση της νήσου και να ανέθεσε την φρουρήσή της, ενισχυμένη μετά την καταστολή της στάσεως του Ραψομάτη με πλοία και ιππείς, σε

ριος και Φιλοκάλης ίσως κατέλαβαν θέσεις που πριν είχαν συγκεντρωθεί στο πρόσωπο του Ραφομάτη. Ο Ραφομάτης δηλαδή ίσως κατείχε το αξίωμα του κριτή και ήταν επιφορτισμένος με τα καθήκοντα του στρατοπεδάρχη, υπεύθυνου για τον ανεφοδιασμό του στρατεύματος που στάθμευε στο νησί· οι θέσεις αυτές του επέτρεπαν τη σύνδεση με το τάγμα των Αθανάτων. Η κρίση άμυνας που περνούσε η αυτοκρατορία στα 1089 ίσως επέβαλε την απουσία κάποιου στρατιωτικού διοικητή στο νησί, γεγονός που εκμεταλλεύθηκαν οι στασιαστές¹⁰⁹.

έναν απειροπόλεμο στρατοπεδάρχη. Η αναφορά στο έγγραφο της Πάτμου (No 8, l. 18) σε «δούκα της Κρήτης» (βλ. σημ) μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι και στην Κύπρο εστάλη δούκας – Για το τάγμα των Χωματινών βλ. H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 31-36 – της ίδιας, *Chōma-Aggélokastros; une forteresse byzantine*, REB. 24 (1966) 278-283 (= H. Ahrweiler, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum 1971, X) – H. J. Kühn, *Armee*, σ. 256.

109. H. H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 199 και σημ 1, θεωρεί ότι ο Αλέξιος Κομνηνός προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις στην επαρχιακή διοίκηση. Οι δούκες και οι κατεπάνω αποτελούσαν τους γενικούς κυβερνήτες των επαρχιών με καθήκοντα στρατιωτικά και πολιτικά, ενώ εξαφανίστηκαν οι κριτές. Την εξαφάνιση των κριτών – πραιτόρων η H. Ahrweiler αποδίδει στην απειλή των Σελτζούκων. Η τελευταία αναφορά κριτή στη Μ. Ασία και τα νησιά Κρήτη και Κύπρο ήταν αυτή του Καλλιπάρριου στην Κύπρο το 1093. Η επαρχιακή διοίκηση κατά την H. Ahrweiler αποκτά στρατιωτικό χαρακτήρα. Εντούτοις ο κριτής και πραιτώρ συνέχισε να υπάρχει στην πολιτική διοίκηση περιοχών όπως το θέμα Θράκης-Μακεδονίας και Ελλάδος-Πελοποννήσου που δεν απειλούνταν από σοβαρούς εξωτερικούς κινδύνους – Στρατιωτικοί και πολιτικοί διοικητές της Κύπρου μετά την επανάσταση του στρατηγού Θεοφίλου Ερωτικού (1042-43) [με πολιτικό διοικητή τον δικαστή και πράκτορα των δημοσίων, πρωτοσπαθάριο Θεοφύλακτο – βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψη Ιστοριών*, σ. 422. 1-17 – J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue II*, No 38. 8 (11ος αι.): *πρωτοσπαθαρίω, ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου, βασιλικῶ νοταρίω κριτῆ ἐπὶ τοῦ Ἰπποδρόμου καὶ Κύπρου*. Οι εκδότες συνδέουν την σφραγίδα αυτή με τον πρωτοσπαθάριο Θεοφύλακτο] και μέχρι τις αρχές του 12ου αι. διατέλεσαν:

1. Μιχαήλ «βέστης»: *Κύριε Βοήθει Μιχαήλ Βέστη κριτῆ καὶ κατεπάνω Κύπρου* [G. Schlumberger, *Sigillographie*, 305. 1. (μολυβδόβουλο του 11ου αιώνα) – J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue II*, No 38. 9 (W. Seibt, *BZ* 90 (1997) 463) – Δ. Ζακυθινός, *Μελέται* σ. 269 – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεαματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε., Θεσσαλονίκη* 1985, σ. 77 και σημ. 207, σ. 87 και σημ. 267, (στο εξής: *Παρακμή*) – E. Malamut, *Pes*, σ. 320: θεωρεί ότι ο Μιχαήλ βέστης ήταν κατεπάνω της νήσου στα 1055 – N. Oikonomides, *Studies in Byzantine Sigillography* (Washington 1987), τ. I, σ. 87-88 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 410 και σημ. 150: «une tel cumul, (une fonction civile avec une charge militaire) rare, se raconte en Cypre»].
2. Μιχαήλ: *Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Μιχαήλ μαγιστρῶ καὶ καταπάνω Κύπρου* [G. Schlumberger, *Sigillographie* 305 (μολυβδόβουλο του 11ου αι.) – Δ. Ζακυθινός, *Μελέται*, σ. 269 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 410 σημ. 149: χρονολογεί τη σφραγίδα κατά τα έτη 1060-1080].
3. Λέων: *Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Λέοντι Ἀσηκρήτις καὶ κριτῆ Κύπρου* [G. Schlumberger, *Sigillographie* 305 (μολυβδόβουλο του 12ου αι.) – Εντούτοις σφραγίδες αξιωματούχων που φέρουν τα αξιώματα του ασηκρήτη και κριτή χρονολογούνται τον 11ο αιώνα (βλ. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, τ. 2, Βέρνη 1984, No 913, 968, 1007 – Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή, *Μολυβδόβουλα*, No 43, 45, 47, 148].

4. Θεοφάνης Ακάπνης ή Αβαλάντης: *Σφραγής Θεοφάνους πρωτονοταρχού και κρητοῦ τῆς Κύπρου τοῦ Ἀκάπνη* [J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, No 38. 7 (μολυβδόβουλο του 11ου αι.) – W. Seibt, Bleisiegel, σ. 298 και σημ. 17: διαβάζει «του Αβαλάντου» (3ο τέταρτο του 11ου αι.) – E. Malamut, Iles, σ. 506-507, τοποθετεί τον Θεοφάνη (Αβαλάντη), μέλος επιφανούς βυζαντινής οικογένειας μετά τον Ραφιομάτη και πριν τον Καλλιπάριο].
5. (Ραφιομάτης): χωρίς αναφορά στο αξίωμα του (1090) [Άννα Κομνηνή II 162-164].
6. Καλλιπάριος, κριτής και εξισωτής της Κύπρου (διορίζεται το 1093) [Άννα Κομνηνή II 164].
7. Ευμάθιος Φιλοκάλης, στρατοπεδάρχης Κύπρου (το 1093) [Άννα Κομνηνή II 164] πρωτονωβελίσσιμος και δούξ (μετά την καταστολή της στάσης του Ραφιομάτη) [V. Laurent, Vatican, σ. 56-59, κυρίως σ. 57: «Sur un sceau (inedit au Fogg Art Museum, Collection Whittemore, No 584) qui, cette fois, ajoute la mention de la charge (duc)» – E. Βρανούση, Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή, σ. 52], δούξ Κύπρου το 1099 [Άννα Κομνηνή III 34], δούξ Κύπρου το 1111 [Άννα Κομνηνή III 148].
8. Κωνσταντίνος Ευφορβηνός Κατακαλών, κουροπαλάτης και δούκας Κύπρου, πριν από το 1094/95 [V. Laurent, Orghidan, No 205 – του ιδίου, Vatican, σ. 57 – P. Gautier, Synode, σ. 248- E. Malamut, Iles, σ. 508-509 – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 103 – Πρβ. Β. Skoulatos, Personnages, σ. 62-65, θεωρεί ότι δούκας διητέλεσε μόνο στα 1102-1104], πρωτονωβελίσσιμος και Δούξ Κύπρου το 1102-1104 [J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, No 38-6: *Γραφών σφραγής Κατακαλών Κωνσταντίνου δουκός Κυπρίων (πρωτο)νωβελιστίμου* – V. Laurent, Les Bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Ελληνικά 4 (1931) 222 (No. 92) με λάθη στην ανάγνωση: *Γραφών σφραγής Κατακαλώνος Κωνσταντίνου... πρωτωνοβελιστίμου*» (βλ. και σημ. 13. 98).
9. Μανουήλ Βουτουμίτης (ίσως δούκας της Κύπρου, υπόθεση νεότερων ιστορικών – βλ. σημ. 11)
10. Λέων Νικερίτης, πρωτονωβελίσσιμος, μέγας δούξ και αναγραφεύς Κύπρου μεταξύ του 1100-1103 [Cod. Vaticanus graecus 1231 – Σ. Π. Λάμπρος, Ν. Ε. 5 (1908) 485 – W. Seibt, Bleisiegel, σ. 225-227 (No 99): «leider ohne genaue Dadiierung ... νοβελίσσιμος etwa um das Jahr 1100 und πρωτονωβελίσσιμος ab spätestens 1103» – E. Malamut, Iles, σ. 509: μεταξύ 1091 και 1103 – Κατά την άποψη μας η E. Malamut σφάλλει όταν θέτει ως terminus post quem το 1091, διότι (α) μέγας δούκας τουλάχιστον μέχρι το 1098 διητέλεσε ο Ιωάννης Δούκας. (β) Στα 1091 ο Λέων Νικερίτης διητέλεσε δούκας του Παραδούναβου (Άννα Κομνηνή II 155. 6-70), ενώ στα 1096, κατά τον Β. Skoulatos (Personnages, σ. 179-180) συνέχιζε να είναι δούκας του Παραδούναβου (βλ. Albert d'Aix, σ. 278 [liber Christianae expeditionis pro ereptione anundatione et restitutione sanctae Hierosolymitanae ecclesiae en R. H. C., H. Occ., IV, σ. 639 No 22. 2): «duc Nichitam, principem Bulgarorum» – Για τον Λέοντα Νικερίτη βλ. επίσης N. Banescu, Duchés, σ. 93-95 – J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue II, No. 22. 2: *Κύριε βοήθει Λέοντι πρωτοπροέδρω και αναγραφεί Πελοποννήσου τῷ Νικερίτῃ* (11ος/12ος αι.) (W. Seibt, BZ 90 (1997) 462-463) – N. Oikonomides, (εκδ.), Studies in Byzantine Sigillography (Washington 1987, 1990), τ. I, σ. 82-83, τ. II, σ. 113, 157, 159]
11. Ελπιδίος Βραχάμιος: *Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλω Ἐλπίδιω κουροπαλάτῃ και δουκί Κύπρου τῷ Βραχαμίω* [G. Schlumberger, Sigillographie, 305 (μολυβδόβουλο του 11ου αι.) – Δ. Ζακυθινός, Μελέται, σ. 269 – E. Malamut, Iles, σ. 509].

Για τους διοικητές της Κύπρου μετά τον Ραφιομάτη βλ. επίσης G. Mango, Chypre Carrefour du monde byzantin στο XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Rapports et co-rapports, V/S, Αθήνα 1976, σ. 3-13, (= C. Mango, Byzantium and its Image, Variorum 1984, XVII), σ. 7-8 (στο εξής: Carrefour) – A. Savvides, Consolidation, σ. 4-5 και σημ. 25 – Katia Galatariotou, Saint, σ. 46 – Για τις αλλαγές στην επαρχιακή διοίκηση τον 11ο αιώνα βλ. επίσης H. Ahrweiler, Recherches, κυρίως σ. 52-78, 89-92 – N. Oikonomides, Organisation, κυρίως σ. 48-150 – M. Γρηγορίου-

Η μη αναφορά σε στρατιωτικό διοικητή στην Κύπρο από τις βυζαντινές πηγές που να στράφηκε εναντίον του Ραψομάτη αποδεικνύει, κατά την άποψή μας, την απουσία ενός τέτοιου αξιωματούχου από το νησί και την ανάθεση της φρουράς της Κύπρου στον κριτή Ραψομάτη, ο οποίος όμως συνδεόταν με τη φρουρά των Αθανάτων μέσω του αξιώματος του στρατοπεδάρχη και όχι με το αξίωμα του κατεπάνω ή δούκα κι αυτό διότι ένας απειροπόλεμος αξιωματούχος της πολιτικής διοίκησης δεν θεωρούμε πιθανό να ανέλαβε ένα καθαρό στρατιωτικό-επιχειρησιακό αξίωμα όπως αυτό του δούκα ή κατεπάνω. Άλλωστε το γεγονός αυτό επαναλαμβάνεται με τον Ευμάθιο Φιλοκάλη που παρά την εμπιστοσύνη που του έδειχνε ο αυτοκράτορας αποφεύγει κατ' αρχάς λόγω της έλλειψης στρατιωτικής παιδείας να τον διορίσει δούκα ή κατεπάνω της νήσου, δίδοντάς του μόνο το αξίωμα του στρατοπεδάρχη. Μετά την καταστολή των δύο στάσεων ο Αλέξιος Κομνηνός φαίνεται ότι έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Κύπρο, η οποία μαζί με την Κρήτη αποτέλεσαν τις πιο σημαντικές βάσεις για τον βυζαντινό στόλο, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε το 1092-94¹¹⁰.

Συνοψίζοντας τη μελέτη μας θα λέγαμε ότι οι στάσεις που ξέσπασαν στα δύο νησιά δεν είχαν χαρακτήρα αποσχιστικό, αντιθέτως αποδεικνύουν τη δυσαρέσκεια του στρατεύματος προς την πολιτική του Αλεξίου Κομνηνού. Οι φρουροί των νήσων εκμεταλλεύθηκαν τις φιλοδοξίες των δύο πολιτικών, κατά

Ιωαννίδου, Παρακμή, κυρίως σ. 82-84 – E. Malamut, *Iles*, κυρίως σ. 320-324 – M. F. Hendy, *Studies*, κυρίως σ. 429 κ.ε., – J.-C. Cheynet, *Du stratège de Theme au duc: Chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle*, T. M. 9 (1985) 181-194 – του ίδιου, *Résistance*, σ. 131-147 – X. A. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνες. Συμβολή στην μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 155-246.

110. H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 185-186: Η Κύπρος θα διαδραμάτιζε στο εξής: έναν σημαντικό στρατιωτικό ρόλο από τη μια μεριά κατά των Τούρκων που κατείχαν ακόμη την Παμφυλία και την Κιλικία, ενώ από την άλλη κατά των Λατίνων, των οποίων οι σταυροφόροι θα έφθαναν στην Συρία και την Παλαιστίνη. Η Κύπρος παραμένει κατά την περίοδο αυτή η πιο σημαντική θέση ελέγχου των θαλάσσιων δρόμων που ενώνουν την Δύση με την Ανατολή – C. Mango, *Carrefour*, σ. 3-13, ο οποίος αναφέρει ότι η Κύπρος με την επανάσταση του Ραψομάτη εμφανίζεται και πάλι στις πηγές, ενώ λίγα χρόνια αργότερα με την ίδρυση του λατινικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ (1099) αποκτά πρωταρχική σημασία μέχρι την κατάκτησή της από τον Ριχάρδο Α΄ της Αγγλίας (1191). Η εξέχουσα σημασία της Κύπρου για το Βυζάντιο την εποχή αυτή φαίνεται από την υψηλή καταγωγή των κυβερνητών και των επισκόπων της και τις αμυντικές κατασκευές που πραγματοποιήθηκαν κατά την διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού – βλ. επίσης E. Malamut, *Iles*, σ. 250-252, 518 – A. Savidis, *Consolidation*, σ. 4-5 – Για τον βυζαντινό στόλο κατά την εποχή των Κομνηνών βλ. επίσης R. J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Kommenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam 1984 [βλ. επίσης την βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη εν *Παρνασσός* 28 (1986) 148-159 (= Μελετήματα, σ. 457-468)] – Θ. Κορρές, «Αντιπαράθεση Βυζαντινών και Λατίνων στο ανατολικό Αιγαίο (11ος-12ος αι.)», *Βυζαντινά* 17 (1994) 317-322.

τη γνώμη μας, αξιωματούχων για άνοδο στην ιεραρχία με τη σύμπραξη σε μία πιθανή ανατροπή του αυτοκράτορα. Έτσι οι αρχηγοί των δύο στάσεων Καρύκης και Ραψομάτης αποτέλεσαν φερέφωνα των φρουρών της Κρήτης και της Κύπρου. Ο Αλέξιος Κομνηνός με την αποστολή του Ιωάννη Δούκα, εξέχοντος μέλους της οικογένειας των Δουκών, θέλησε να διαλύσει εν τη γενέσει της μία πιθανή σύμπραξη των δύο στασιαστών με την παράταξη του Νικηφόρου Διογένη στην Κωνσταντινούπολη.